HET LAND VAN AALST

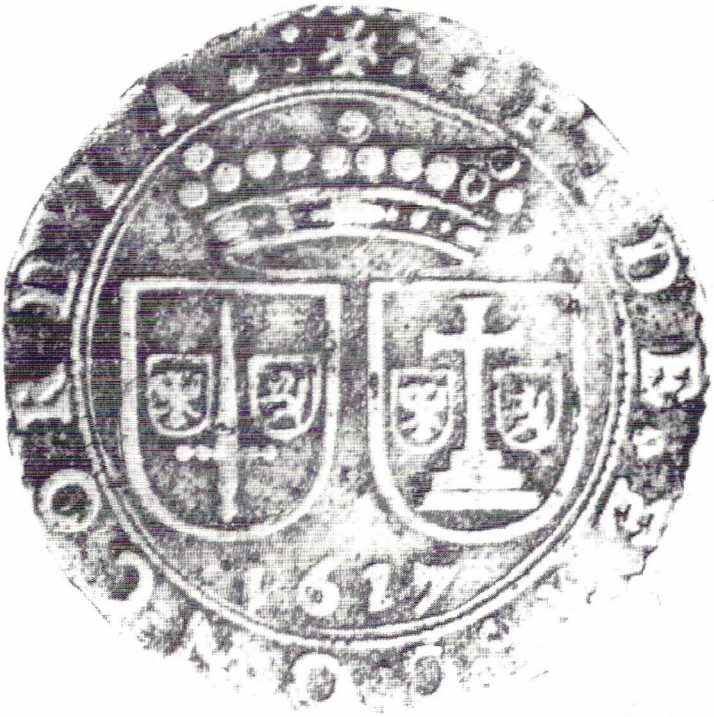

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Te storten op rek. BE33 3930 3032 7646 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en + Luc De Rijck (1980-1984).

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Lieve De Mecheleer (verslaggever), Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme (beheerder), Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie en website), Wilfried Vernaeve (bibliografie).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Mieke Van Damme, Asserendries 118, 9300 Aalst
tel. 053 21 63 30
e-mail: vdmieke@skynet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: hetlandvanaalst@telenet.be
Website: http://www.hetlandvanaalst.be

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

AVE, O BEATE BEATORUM, TER BEATE BARTHOLOMÆE [1]

SINT-BARTHOLOMEUSRELIEKEN VAN LIPARI (Italië) TOT IN GERAARDSBERGEN

Marcel COCK

Ondanks de vermelding van een *capella sancti Bartholomei* te Geraardsbergen in 1182, het verwerven van een (nieuwe) Bartholomeusreliek in 1515, met daaraan verbonden een nog jaarlijkse processie door het stadscentrum, en een aantal kunstwerken aan deze apostel gewijd, is de verering van de heilige buiten de stad nauwelijks bekend.

Slechts lokale monografieën over de stadsgeschiedenis van J. VAN WAESBERGHE in zijn *Gerardimontium* (Brussel, 1627, p. 183-186), A. DEPORTEMONT in het tweede deel van zijn *Recherches historiques sur la ville de Grammont* (Gent, 1870, p. 246-252) en van V. FRIS in zijn *Geschiedenis van Geeraardsbergen* (Gent, 1911, p. 438-441) schrijven enkele lijnen over de apostel. Over de nu vijf eeuwen oude processie met het reliekschrijn van Sint-Bartholomeus heeft pater J. VAN KERCKHOVEN c.j. een korte studie uitgegeven (*De ommegang of Processie van Plaisance en de Reuzen te Geraardsbergen*, [Geraardsbergen], 1978). Een recente belangrijke bijdrage over de verering van de heilige in Geraardsbergen is in 2013 verschenen, waarin G. VAN BOCKSTAELE twee houten bas-reliëfs, voorheen in de Sint-Bartholomeuskerk maar nu in de hospitaalkerk van de stad, terecht heeft geïdentificeerd als unieke voorstellingen uit de legendarische

1 *Gegroet, o gelukzalige der gelukzaligen, driemaal gelukzalige Bartholomeus*; aanhef van par. 8 in het lofdicht op de apostel door Theodorus Studites (759-826), Byzantijnse theoloog; ed. *S. P. N. Theodori Studitae Opera omnia. Patrologiæ cursus completus. Series Græca.* Accurante J. P. MIGNE (= PG, 99), Parijs, 1903. (*Laudatio S. Bartholomæi apostoli*, kol. 791-802); het aangehaalde citaat naar de Latijnse vertaling van het Griekse origineel.
Anastasius Bibliothecarius (800-879), kardinaal en bibliothecaris van paus Hadrianus II, vertaalde na 838 het Griekse lofdicht in het Latijn (met aanvullingen) en noemt de apostel zelfs *O beate beatorum, terque quaterque beate Bartholomæe - O gelukzalige der gelukzaligen, driemaal en viermaal gelukzalige Bartholomeus*; ed. *Anastasii Abbatis Opera omnia. Patrologiæ cursus completus. Series Latina prior.* Accurante J. P. MIGNE (= PL, 129), Parijs, 1879. (*Sermo S. Theodori Studitae de S. Bartholomæo*, kol. 729-738).

evangelieverkondiging van de heilige in Groot-Armenië (*Wat stellen de 18de-eeuwse bas-reliëfs in de hospitaalkerk van Geraardsbergen voor?* in *Het Land van Aalst*, 65, 2013, p. 19-29).

De hier voorliggende studie, naar aanleiding van de 500ste verjaardag van het afsluiten van een overeenkomst over de overbrenging der relieken van Sint-Bartholomeus vanuit de kartuize van Sint-Martens-Bos in Sint-Martens-Lierde naar Geraardsbergen op 10 juli 1515, brengt een aantal nieuwe gegevens aan om de Bartholomeusverering in de stad een meer dan regionale erkenning te geven.

1. De historische Bartholomeus, een leerling van Christus[2]

De drie synoptische evangelisten, Mattheus, Marcus en Lucas, vermelden een zekere Bartholomeus, die samen met elf andere leerlingen rond het jaar 30 van onze tijdrekening Jezus Christus door het toenmalige Palestina heeft gevolgd en door Hem als zendeling wordt uitgestuurd.[3]

Mattheus en Lucas vernoemen die leerlingen paarsgewijs en plaatsen Philippus en Bartholomeus samen in een duo. Marcus daarentegen noemt de apostelen een na een en vermeldt Bartholomeus tussen Philippus en Mattheus. In zijn *Acta apostolorum - De handelingen van de apostelen* - laat de evangelist Lucas, na de hemelvaart van Christus, elf leerlingen samenkomen in het cenakel te Jeruzalem en maakt daar een duo van Bartholomeus en Mattheus. De evangelist Johannes daarentegen kent geen apostel Bartholomeus. Volgens zijn evangelie brengt de apostel Philippus een zekere Nathanaël, afkomstig uit Kana, bij de groep der leerlingen. Omdat Bartholomeus in de apostelrijen meestal na Philippus komt, vermoeden sommige bijbelexegeten daarom dat Bartholomeus en Nathanaël gelijk te stellen zijn.[4]

2 Een eerste wetenschappelijke studie over de apostel Bartholomeus verscheen in 1741 te Antwerpen in de *Acta Sanctorum. Augusti. Die vigesima quinta. Tomus quintus* (= *AA. SS., Aug. V*) van de hand van J. STILTINGUS s.j., *De S. Bartholomæo Apostolo Albanopoli in Armenia vel Albania* (p. 7-108).

3 Uit de talrijke studies over mogelijke historische betrouwbaarheid van de evangeliën o.m. J. FREY, *Der historische Jesus und der Christus der Evangelien*, in: J. SCHRÖTER-R. BRUCKER, *Der historische Jesus. Tendenzen und perspektiven der gegenwörtigen Forschung*, Berlijn, 2002, p. 273 e.v.

4 Voor de apostelroepingen Mattheus, 10, 2 en 3: *Duodecim autem apostolorum nomina sunt haec ... Philippus et Bartholomeus;* Lukas, 6, 13-14: *Et cum dies factus esset, vocavit discipulos suos et elegit duodecim ex ipsis quos et apostolos nominavit ... Philippum et Bartholomeum*; Markus, 3, 14 en 18: *et fecit ut essent duodecim cum illo et ut mitteret eos praedicare ... et Philippum et Bartholomeum et Mattheum*; *Acta apostolorum*, 1, 13: *in cenaculum ascenderunt ubi manebunt ... Bartholomeus et Mattheus*; Johannes, 1, 45 *invenit Philippus Nathanahel*; 21, 2: *erant simul Simon Petrus et Thomas qui dicitur Didymus et Nathanahel qui erat a Cana Galilaee.*
De citaten naar *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. Recensuit R. WEBER o.s.b., *Tomus II. Proverbia - Apocalypsis*, Stuttgart, 1974.

Als de leerlingen leeftijdsgenoten zijn van Jezus Christus, die bij zijn dood een dertiger zou zijn geweest, dan kunnen ook zij bij de dood van hun Meester de leeftijd van ca. 20 à 40 jaar hebben.

De synoptici zetten Bartholomeus op de zesde plaats in hun apostelrij, als laatste van de eerste groep van zes leerlingen. In de *Acta apostolorum* daarentegen vermeldt Lucas hem op de zevende plaats. Deze rangorde is door de Byzantijnse theoloog Theodorus Studites in zijn lofdicht op Bartholomeus gebruikt om de belangrijke positie van de apostel in de leerlingengroep uit te leggen: volgens hem staat Bartholomeus in de evangeliën, op de laatste plaats van de eerste groep van zes apostelen, tegenover Petrus, de eerste en belangrijkste apostel. In de *Acta* is Bartholomeus dan weer de eerste van de tweede groep van zes leerlingen. Zowel die zesde als de zevende plaats zijn voor Studites het bewijs dat Bartholomeus de evenknie is van Petrus.[5]

2. De historische en legendarische Bartholomeus, een zendeling en martelaar

De historische Bartholomeus moet bij zijn geloofsverkondiging, die in de ontstaansgeschiedenis van het christendom van de 2de helft van de 1ste eeuw ligt, van middelbare leeftijd zijn geweest.[6] Zijn werkgebied situeert zich daarbij in het oostelijk deel van het toenmalige Romeinse Rijk. Hij is dus nooit, zoals bv. Petrus of Paulus, in het Romeinse

5 Studites (zie ook al *noot 1*) getuigt o.m.: *Petri docet gentes, Bartholomæus pari vestigio graditur* [...]. *Quantum Petrus, tantumdem Bartholomæus operatur - Petrus is leermeester der volkeren, Bartholomeus gaat dezelfde weg* [...] *Wat Petrus doet, doet ook Bartholomeus* (*Laudatio*, kol. 794).
De vermelding van Bartholomeus in de apostelrijen van de evangeliën en de *Acta apostolorum* onderging nog vaak wijzigingen in latere apostellijsten van de christelijke liturgie, waar hij dan voorkomt op de vierde tot zelfs op de negende plaats. Karolingische auteurs als Alcuinus van York (730-804) en Hrabanus Maurus (780-856) geven in hun opsommingen een negende plaats aan Bartholomeus: die apostelrij in *CIX. XII Apostolorum* (E. DUEMMLER, *Poetae Latini aevi Carolini.1. Alcuini carmina. Monumenta Germaniae Historica. 1* (= MGH, Berlijn), 1881, p. 335 en in *LIII [Versus more litaniae facti]. Coetus apostolicus. 2.* (E. DUEMMLER, *Poetae Latini aevi Carolini.2. Hrabani Mauri carmina*, MGH, Berlijn, 1884, p. 217. In de katholieke miscanon vóór de consecratie (waar de niet-apostel Paulus als tweede is opgenomen ter vervanging van de afvallige Judas) heeft Bartholomeus eeuwenlang de zevende plaats bekleedt.
Over de apostellijsten T. SCHERMANN, *Propheten- und Apostellegenden nebst Jüngerkatalogen*, in: A. HARNACK-C. SCHMIDT, *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, 3, 1, 2, Leipzig, 1907, p. 198 e.v. De nieuwste onderzoeksresultaten over de lijsten bij F. DOLBEAU, *Prophètes, apôtres et disciples dans les traditions chrétiennes d' Occident*, (*Subsidia hagiographica*. 92), Brussel, 2012.

6 A. PERUMALIL s.j. meent bv. dat Bartholomeus ca. het jaar 55 in India predikte en er stierf ca. het jaar 62 (*The Apostles in India. Fact or Fiction ?*, Patna, 1971, p. 100.

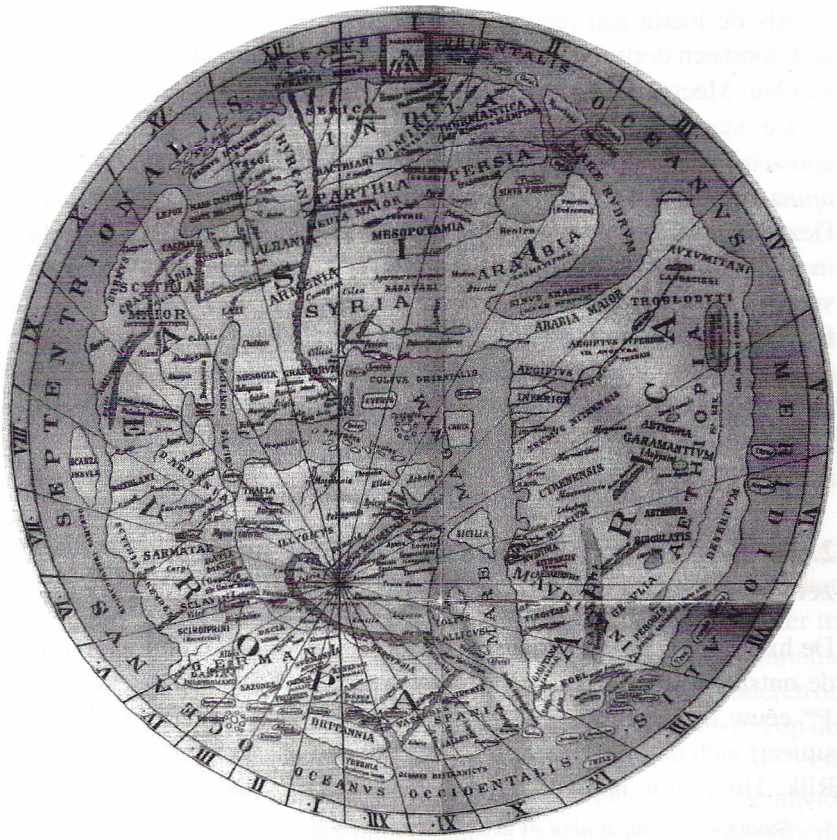

Het werkveld van de apostel Bartholomeus.
Op een *mappa mundi - wereldkaart* van ca. 700 uit Ravenna ligt bovenaan Azië met *Syria, Armenia, Parthia, Persia en India,* het uitgestrekte (legendarische) werkveld van de apostel.
(Prent I uit M. PINDER-G. PARTHEY, *Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographica,* Berlijn, 1860)

Westen werkzaam te zijn geweest.

Getuigenissen over dit optreden zijn in de oud-christelijke literatuur aan te wijzen in niet minder dan zes legendes, die handelen over Bartholomeus' prediking.[7]

Ze laten de apostel o.m. optreden in Lycaonië (Midden-Turkije), waar Bartholomeus met Philippus samenwerkt. Volgens een andere overlevering predikt hij aan de Bosporus en in Pontus (Noord-

7 De legenden zijn o.m. besproken bij R. LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden.* 2, 2, Braunschweig, 1884 (*Die Acten des Bartholomäus*), p. 54 e.v.; ook nog bij T. SCHERMANN, *Propheten- und Apostellegenden nebst Jüngerkatalogen*, p. 269 e.v.

Turkije). Na de verkondiging van het evangelie van Mattheus in Indië, zou hij verder ook werkzaam zijn geweest in Urbanopolis in Groot-Armenië.[8] Bij prediking in het rijk van de Parthen (Syrië en Irak) wordt Bartholomeus aan Nathanaël gelinkt en volgens een Koptische traditie zijn Bartholomeus en Andreas samen verkondigers van het evangelie bij de Parthen.

In de westerse Latijnse wereld heeft het legendarische optreden van de apostel in Indië de grootste weerklank gevonden. Eusebius van Caesarea (260-339) biedt in zijn kerkgeschiedenis de oudste historische bron, die bericht over dat Indische apostolaat. Volgens Eusebius immers vindt de stoïcijnse filosoof Pantaenus rond het jaar 185 in Indië, waar Bartholomeus ca. 130 jaar vroeger 'het eerste zaad van het geloof had gebracht' een exemplaar van het Mattheusevangelie, in het Hebreeuws geschreven en er door de apostel achtergelaten. Pantaenus neemt het evangelieboek mee naar Alexandrië om het te bewaren voor latere generaties.[9]

Over de prediking en het martelaarschap van de apostel bleef er verder een anonieme en apocriefe Latijnse *Passio Sancti Bartholomaei - De passie van Sint-Bartholomeus*, van ca. 500, bewaard in een

8 Het optreden van Bartholomeus in Armenië is in de historiografie aldaar eerst in het begin van de 7de eeuw betuigd, ook al in vier Armeense legendes. Verder zouden Urbanopolis en Pontus identieke locaties kunnen zijn. Daarover M. VAN ESBROECK, *The Rise of Saint Bartholomew's Cult in Armenia from the Seventh to the Thirteenth Centuries*, in: T. SAMUELIAN-M. STONE, *Medieval Armenian Culture*, Chico, 1984, p. 161-162.

9 Eusebius, *Historia ecclesiastica*, 5, 10, 3: *quem* (sc. *Pantaeum*) *ferunt, cum ad Indos pervenisset, repperisse, quod Bartholomaeus apostolus apud eos fidei semina prima condiderit et Matthaei euangelium Hebraeis scriptum litteris dereliquerit, quod per idem tempus supra dictus Pantaenus inibi repertum detulerit*; het aangehaalde citaat naar de Latijnse vertaling en aanvulling van Eusebius' werk door Rufinus van Aquileia (435-510). Volgens Rufinus zou trouwens ook bij de 'verloting' van het apostolische werkveld onder de apostelen *India citerior* aan Bartholomeus ten deel gevallen zijn: *In ea divisione orbis terrae, quae ad praedicandum verbum dei sorte per apostolos celebrata est ... Matthaeo Aethiopia eique adhaerens citerior India Bartholomaeo dicitur sorte decreta*; ed. T. MOMMSEN. *Die Lateinische Übersetzung des Rufinus. 1*, in: E. SCHWARTZ, *Eusebius Werke. 2. Die Kirchengeschichte*, Leipzig, 1903, p. 451 en 456 en T. MOMMSEN. *Die Lateinische Übersetzung des Rufinus. 2*, in: E. SCHWARTZ, *Eusebius Werke.2*, Leipzig, 1908, p. 971.
Deze Eusebiuspassus, een voor de datering van het ontstaan der evangeliën toch belangrijke tekst, wordt in de bijbelstudie nauwelijks aangehaald. Traditionele dateringen plaatsen het ontstaan van het Mattheusevangelie ca. de jaren 80 à 90. Indien Bartholomeus dan dit evangelie nog verspreidt, moet hij al (te) hoogbejaard zijn; de tekst van Eusebius lijkt dus eerder een datering van het evangelie in de jaren 40 tot 60 te rechtvaardigen; voor die jonge dateringen J. ROBINSON, *Redating the New Testament*, Londen, 1976 (nieuwe ed. 2000), p. 316-318; 353; J. CARMIGNAC, *La naissance des Evangiles synoptiques*, 1984, p. 67 en 71; J. WENHAM, *Redating Matthew, Mark and Luke*, Londen, 1992, p. 238 e.v. met dateringen tussen de jaren 30 en 40.

verzameling apostelverhalen van Pseudo-Abdias.[10] De prediking van de apostel verloopt er ook in Indië, dat uit drie landstreken bestaat. Hij brengt er een lokale godheid Astaroth in diskrediet, hij geneest er de geesteszieke dochter van koning Polymius, en bekeert de koning, - die bisschop wordt, - de koningin en het volk. Na die succesvolle prediking komt hij door geseling en een daaropvolgende onthoofding om het leven op bevel van koning Astriges (Astriagis), de niet-bekeerde koningsbroer.[11]

Tot op heden echter wordt die prediking van Barthomomeus op het Indische continent door onderzoekers nu eens als historisch aangenomen, maar dan weer ook afgewezen. Het meeste aannemelijke scenario kan een apostolaat geweest zijn langs de kusten van de Indische Oceaan tot de monding van de Indus.[12]

10 De *Passio* is bij de uitgave van W. LAZIUS, *Abdiae Babyloniae episcopi* [...] *de historia certaminis apostolici libri decem*, Bazel, 1552 verkeerdelijk toegeschreven aan ene Abdias, bisschop van Babylon. Over deze toeschrijving een recente samenvatting van de problematiek bij E. ROSE, *Ritual Memory, The Apocryphal Acts and Liturgical Commemoration in the Early Medieval West (c. 500-1215). Mittellateinische Studien und Texte. 40*, Leiden, 2009, p. 20-22. Voor de datering van de *Passio* R. LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden.* 2, 2, p. 71. M. BONNET, *La passion de S. Barthélemy en quelle langue a-t-elle* été écrite?, in: *Analecta Bollandiana*, 14 (1895), p. 353 e.v. bewijst dat de Griekse versie van de *Passio* uit de 13de eeuw stamt (p. 364) en aangevuld is.

11 *Passio. 1: Indiae tres esse ab historiographis adseruntur. prima est India quae ad Aethiopiam mittit, secunda quae ad Medos, tertia quae finem facit: nam ex uno latere tenebrarum regionem gerit, ex alio latere mare oceanum. in hac ergo India ingressus est Barthomomeus - de historieschrijvers verdelen Indië in drie delen. Het eerste Indië eindigt bij Ethiopië, het tweede loopt tot aan de Meden, het derde loopt tot het einde (der aarde): want aan de ene kant is er de streek der duisternis, aan de andere kant de oceaan. Dit Indië is Bartholomeus dus binnengetrokken*; ed. M. BONNET, *Passio Bartholomaei.* (*Acta apostolorum apocrypha,* 2, 1, Hildesheim, 1959), p. 128-150; de Latijnse *Passio* en de Griekse vertaling ervan zijn door M. BONNET in deze uitgave samen uitgegeven.

12 Anastasius Bibliothecarius (zie al *noot 1*) noemt Groot-Armenië, het werkveld van Bartholomeus, een deel van Indië (*Sermo S. Theodoro Studitae*, PL, 129, kol. 729 en 733). Joannes Stiltingus (*AA. SS., Aug. V*, p. 36) noemt de drieledige indeling van Indië in de *Passio* van Bartholomeus eigenaardig (*Mira hæc Indiarum divisio*); volgens A. VON GUTSCHMID zijn Polymius en Astriges, de koningen uit de *Passio*, leden van het koningshuis aan de Bosporus en in Pontus (*Die Königsnamen in den apokryphen Apostelgeschichten*, in: *Rheinisches Museum für Philologie*, 19, 1864, p. 172-177); De *Theologische Realenzyklopädie.* Band 16. *Idealismus - Jesus Christus*, Berlijn, 1993, s.v. *Indien*, p. 102 e.v. vermeldt bv. wel het apostolaat van Thomas en de tocht van de filosoof Pantaenus in Indië, maar niet de werkzaamheid van Bartholomeus. Volgens A. PERUMALIL (*The Apostles in India*, p. 78-79; zie ook al *noot 6*) zou de apostel opgetreden zijn in Kalyana (regio Bombay).
In een mogelijke lokalisatie van Bartholomeus' werkgebied in Indië betrekken de onderzoekers tot op heden omzeggens geen bevindingen uit bv. het werk van de Griekse geograaf Strabo (63 v. C. - 19 n. C.), tijdgenoot van de historische Bartholomeus, of uit de middeleeuwse *mappae mundi*-kaarten (OT-kaarten), waarin steeds de *tres Indie - de drie Indiën*, met de volgens de middeleeuwers aangrenzende landen, duidelijkheid kunnen brengen in de 'Indische Bartholomeus'; zo bv. de duidelijke voorstelling van het continent Azië op de *mappa mundi* in kopie uit het *Liber Floridus (1121)* uit de abdij van Sint-Omaars in: K. DE COENE, M. DE REU, Ph. DE MAEYER, *Het Liber Floridus, De wereld in een boek*, Tielt, 2011, p. 94-95.

Dat de historische Bartholomeus bij de verkondiging van het evangelie en dus op middelbare leeftijd de marteldood is gestorven, kan historisch aanvaardbaar zijn. Die dood moet dan het gevolg zijn geweest van een optreden in de zendingsregio, waar hij in conflict met lokale religievormen en politieke machthebbers tenslotte op gewelddadige wijze het leven heeft gelaten.

Vooral het legendarische martelaarschap, en dan zeker de versie over het levend villen van Bartholomeus, heeft aan zijn verering, naast weliswaar zijn 'status' van apostel en zijn optreden als zendeling, voeding gegeven. Er zijn maar liefst vijf verschillende apocriefe vormen over de marteling van de apostel bekend.[13]

In het westelijk deel van het Romeinse Rijk weinig verspreid, zijn o.m. de volgende legenden. In Lycaonië (Midden-Turkije) zou Bartholomeus gestorven zijn door kruisiging. Een weinig verspreide Ethiopische marteling vermeldt een verstikking in een zak. Volgens een verhaal, vermoedelijk van Perzische oorsprong en dat ook ingang heeft gevonden in Groot-Armenië, zou de apostel er in de stad Albanopolis (Urbanopolis) op bevel van een koning Astargis levend gevild en begraven zijn.

De oudste vermelding van de martelingen van Bartholomeus is, zoals ook zijn prediking, beschreven in de al genoemde Latijnse versie van de *Passio Bartholomaei* uit ca. 500. Zoals gezegd, wordt de zendeling er in Indië op bevel van een koning Astriges, de broer van de gekerstende koning Polymius, gegeseld en daarna onthoofd, omdat hij er de onderdanen van het land door zijn prediking tot het geloof in Christus had gebracht.[14]

Naderhand zijn de doodsoorzaken van geseling en onthoofding enerzijds en van levend villen anderzijds met elkaar gecombineerd geworden.

In het Latijnse Westen schrijft bisschop Isidorus van Sevilla (570-636) als eerste over het levend villen van de zendeling in zijn *De ortu et obitu patrum - Over de herkomst en de dood der (kerk)vaders,* een verzameling korte notities over opmerkelijke figuren uit de bijbel. Volgens hem werd Bartholomeus na zijn verblijf in Lycaonië en Indië, waar hij het evangelie van Mattheus predikte, in Groot-Armenië op die

13 De verschillende wijzen van marteling bij R. LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten* (*Die Acten des Bartholomäus*, p. 101-106); ook E. ROSE, *Ritual Memory*, p. 82-86.

14 *Passio 9. (rex Astriges) fecit fustibus caedi sanctum apostolum, caesum autem iussit decollari.* M. BONNET, *Passio Bartholomaei*, p. 149.

wijze doodgemarteld en begaven.[15] De Griekse vertaling van de *Passio Bartholomaei* geeft een eigen versie van die geseling: Bartholomeus is met stokken geslagen, zodat zijn huid werd afgerukt, en tenslotte onthoofd.[16]

Anastasius Bibliothecarius schrijft ca. 850, in zijn bewerkte vertaling van het lofdicht op Bartholomeus door Theodorus Studites, dat de zendeling in Groot-Armenië 'vele en ondraaglijke folteringen heeft ondergaan en onthoofd is, zijn huid daarbij als een zak door goddelozen levend afgestroopt'.[17]

De Bartholomeusiconografie heeft vooral deze tot de verbeelding sprekende vorm van marteling door talrijke voorstellingen van de heilige in beelden met het mes van het villen en in schilderijen uitgewerkt.

De begraafplaats van de apostel ligt naargelang het legendarische verhaal over zijn prediking in de Indische regio, of in Dara (Syrië), of in Urbanopolis (Yobianos)) in Groot-Armenië, waar het stoffelijk door ene bisschop Maruthas is gevonden en meegenomen naar Matyropolis in Zuidoost-Turkije.18

3. De heilige Bartholomeus, de *translationes* van zijn relieken

a. De legendarische translatio *naar Lipari (Italië) - ca. 580. Vervolging van christenen*

De legendarische en derhalve apocriefe tradities laten het (vermeende) lichaam van Bartholomeus vanuit zijn oorspronkelijke graf, naargelang dus vanuit Groot-Armenië of de Indische regio, op het einde van de 6de eeuw naar het vulkanische eiland Lipari ten noorden van Sicilië overbrengen.

15 *De ortu 74. Bartholomeus, apostolus, Lycaoniam in sorte praedicationis accepit atque euangelium iuxta Matheum apud Indos in eorum lingua conuertit. Ad ultimum in Albano Maioris Armeniae urbe uiuens a barbaris decoriatus sicque terrae conditus*; ed. C. CHAPARO GOMEZ, *Isidoro de Sevilla. De ortu et obitu Patrum*, Parijs, 1985, p. 211.
Ook het *Breviarium Apostolorum*, een reeks biografische notities over de apostelen van Grieks-Byzantijnse oorsprong, vermeldt deze marteling; het *Breviarium* is in het Westen bekend vanaf ca. 600; daarvoor B. DE GAIFFIER, *Le* Breviarium Apostolorum, in: *Analecta Bollandiana*, 81 (1963), p. 113 en J. WILLIAMS-A. STONES, *The* Codex Callixtinus *and the Shrine of St. James*, Tübingen, 1992, p. 41 e.v.

16 *Passio 9. Hij gaf bevel de heilige apostel te geselen, en hem, zo van zijn huid ontdaan, te onthoofden* (vertaling naar het Griekse origineel; M BONNET, *Passio*, 9, p. 149).

17 *Sermo S. Theodori. multa et intolerabilia tormenta subiit, decoriatus ab impiis in modum follis, capite plexus est*; ed. PL, 129, kol. 733.

18 Over de verschillende begraafplaatsen R. LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten*, p. 106; M. VAN ESBROECK, *The Rise of Saint Bartholomew's Cult in Armenia*, p. 167-169 en L. LELOIR, *Écrits apocryphes sur les apôtres. Corpus Christianorum. Series Apocryphorum*, Turnhout, 1992, p. 525-530.

Literatuur daarover dateert de feiten rond het jaar 580. Een vroeg bericht over die overbrenging brengt kerkhistoricus Gregorius (540-594), de bisschop van Tours, die als quasi 'ooggetuige' weet kan hebben gehad van dit legendarische gebeuren.[19] Volgens een notitie in zijn *Liber in gloria martyrum - Boek over de roem der martelaren* hebben heidenen (in Indië) bij een vervolging van christenen en uit afgunst over de toeloop naar zijn graf, de loden sarcofaag met het lichaam in zee geworpen. Door Gods voorzienigheid spoelt de kist aan op het eiland Lipari. Christenen vinden er het lichaam, begraven het opnieuw en bouwen er een grote kerk, die in Gregorius' dagen een bedevaartsoord is.[20]

Theodorus Studites en Anastasius Bibliothecarius vertellen ongeveer twee eeuwen later in hun 9de-eeuwse lofdichten hoe het lichaam in een stenen sarcofaag met afvaart vanuit Goort - Armenië - de twee auteurs hebben het over *Armenia Indorum-het Armenië van de Indiërs* - in Lipari komt en er wordt gevonden na een droomgezicht aan bisschop Agatho.[21]

De 13de-eeuwse Griekse vertaling van de *Passio Bartholomaei* vult de originele Latijnse tekst ervan aan met de vermelding dat koning Astriges, vertoornd om de toeloop van pelgrims naar het graf van de heilige (in Indië), het lichaam in zee laat werpen, waarna het aanspoelt in Lipari.[22]

b. De semi-legendarische translatio *naar Benevento - 838. Vervolging van christenen en interesse van prinsen van Benevento*

In 838 worden de (vermeende) resten van Bartholomeus vanuit Lipari naar de stad Benevento (Beneventum) overgebracht, in het gelijknamige hertogdom van Campanië op het Italiaanse vasteland,.[23]

19 De datum 580 (exact) bij R. LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten*, p. 71 en 106; de datum 580 (*around AD* - bij benadering) bij E. ROSE, *Ritual Memory*, p. 79.

20 *Liber in gloria 34. ponentes eum in sarcophagum plumbeum, proiecerunt illud in mari ... delatum est ad insolam vocabulo Lyparis*; ed. B. KRUSCH, *Scriptores rerum Merovingicarum. 1.2. Gregorii episcopi Turonensis miraculi et opera minora. Liber in gloria martyrum*, MGH, Hannover, 1969, p. 60.

21 Voor de teksten van Theodorus Studites en Anastasius, *Laudatio S. Bartholomæi apostoli*, PG, 99, kol. 798 en *Sermo S. Theodoro Studitae*, PL, 129, kol. 729 en 734).

22 M. BONNET, *Passio* (Griekse vertaling), 9, p. 149; de Latijnse versie van de *Passio* heeft deze vermelding niet. M. VAN ESBROECK verwijst in verband met de toch legendarische overtocht van de relieken naar de overbrenging van christenen uit de regio van Matyropolis naar Cyprus in de zomer van 578 (*The Rise of Saint Bartholomew's cult*, p. 168.

23 Het jaar van de overbrenging staat niet vast. U. WESTERBERGH geeft een datering tussen 800 en 839 ('Anastasius Bibliothecarius. SermoTheodori Studitae de Sancto Bartlolomeo apostolo'. *A study*, Stockholm, 1963, p. 200-201).

De overbrenging naar het hertogdom, ooit een vazalstaat van het rijk van Karel de Grote, kadert voor de lokale heersers ongetwijfeld in een initiatief om prestige te winnen in een woelige politieke microregio met voortdurende onmin tussen de steden Amalfi en Salerno en dreigende buitenlandse inmenging van Byzantijnen, Noormannen en islamgezinde Saracenen. Hertog Arichis II († 787) bouwt al tijdens zijn bewind een prestigieuze Sancta Sophiakerk naar het illustere voorbeeld van de kerk in Constantinopel en zorgt voor de overbrenging van meerdere relieken naar de stad.[24] Bij het begin van de 9de eeuw is de ijver van hertog Sicardus bekend om nog meer relieken op te sporen: hij trekt langs de eilanden in de Tyrreense Zee en Zuid-Italië op zoek naar heilige resten om ze naar Beneventum te brengen.[25] In Napels laat hij de relieken van stadspatroon Januarius roven en in die malafide 'heiligendevotie' is ook de overbrenging van Bartholomeus te plaatsen.[26]

De overbrenging start legendarisch. Een Griekse monnik moet, na een visioen van de heilige, de stoffelijke resten, die waren verstrooid op Lipari, verzamelen. De Longobarden (uit Beneventum) kunnen met de opgehaalde overblijfselen eerst wegvaren, nadat donkere wolken hun schip aan het oog van de Saracenen hebben onttrokken.[27] Volgens de *Annales Beneventani* (begin 12de eeuw) zijn de relieken eerst in de lente van 838 in Salerno en komen ze in november naar Benevento. In 839, het jaar overigens waarin hertog Sicardus wordt vermoord, wordt het heiligdom voor Bartholomeus ingewijd.[28]

24 Zo bv. de overbrenging der relieken van twaalf broers-martelaren en van de heilige Mercurius en de heilige Helianus: *Sanctorum translationes Beneventi facti*; ed. L. BETHMANN-G. WAITZ, *Scriptores rerum Langobardicarum*, MGH, Hannover, 1878, p. 573 e.v.
Over Arichis en zijn projecten J. MITCHELL, *Artistic Patronage and Cultural Strategies*, in: G. BROGIOLO-N. GAUTHIER-N. CHRISTIE, *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden, 2000, p. 351-352.

25 Daarvoor *Chronicon Salernitanum. 837. 72. Interea factum est, ut Tireni aequoris insulasque Ausoniaeque universa loca idem princeps (Sicardus) circuiret, quatenus corpora sanctorum, quotquot invenire posset, Beneventum devitum cum honore deferret*; ed. G. PERTZ, *Annales Beneventani. Scriptores. 3*, MGH, Hannover, 1839, p. 504.

26 Hierover A. THACKER, Peculiaris Patronus Noster. *The Saint as Patron of the State in the Early Middle Ages*, in: J. MADDICOT-D. PALLISER, *The Medieval State*, Londen, 2000, p. 13-14.

27 Het verhaal bij Bertharius van Monte Cassino (810-883), *Translatio corporis Beneventum*; ed. *AA. SS., Aug. V*, p. 42-43 en bij Benedictus van St.-Andrea (ca. 968), *Chronicon*; ed. G. PERTZ, *Annales Beneventani*, p. 701.

28 *Annales Beneventani. 838. Corpus Sancti Bartholomei translatur de insula Lipari ... 839. Occisus est Sicardus princeps ... et dedicatum est oratorium sancti Bartholomei*; ed. G. PERTZ, *Annales Beneventani*, p. 173-174.
Anastasius Bibliothecarius (*Sermo S. Theodoro Studitae*, PL, 129, kol. 738) dateert de overbrenging in het jaar 809. Een *Continuatio tertia* (een 3de vervolg) op de *Historia Langobardorum* van Paulus Diaconus (720-799) heeft die datering overgenomen; *Pauli historia Langobardorum. Continuatio tertia*; ed. L. BETHMANN-G. WAITZ, *Scriptores rerum Langobardicarum*, MGH, p. 215.

De verering van de apostel wordt in Benevento vastgelegd in de misliturgie. In de 10de en 11de eeuw gebruikt men er mis- en gebedenboeken voor de vieringen rond de heilige Bartholomeus, met zijn legendarische passieverhaal en zijn overkomst naar het eiland Lipari.[29]

In de Bartholomeusverering van de Zuid-Italiaanse stad zijn er historische mijlpalen aan te geven. Ondanks een controversiële *translatio*, waarbij de relieken ca. het jaar 1000 al dan niet zouden zijn overgebracht naar Rome en de stad van haar apostelheilige beroofd wordt, blijft de verering er standhouden.[30] Succesvol is vanaf juli 1112 de bouw van een nieuwe apostelkerk.[31] Belangrijk blijkt ook de aardbeving in de stad op 5 juni 1688. Alhoewel de kerk, waarin de apostel rust, grondig wordt verwoest, is de nieuwbouw/herstel ervan klaar in mei 1698 en volgt er een plechtige nieuwe *elevatio - een plechtige herkenning* van de resten. Het schrijn met de relieken wordt geopend; de bisschoppen-onderzoekers tellen 585 beenderen naast een hele reeks kleine fragmenten. Ze stellen wel de verdwijning vast van armbeenderen, sleutelbeenderen en het borstbeen.[32]

c. De historische translatio *van Benevento naar Rome - begin 11de eeuw. Interesse en prestige van keizers*

Naar het voorbeeld van Karel de Grote, door de paus in Rome tot keizer gekroond op kerstdag van het jaar 800, laten 150 jaar later ook zijn opvolgers zich tot keizers van het 'West-Romeinse Rijk' kronen. Een belangrijke keizerreeks wordt neergezet in drie generaties Ottoonse keizers Otto I († 973), Otto II († 983) en Otto III († 1002). Zij behartigen als vertegenwoordigers van God de *renovatio Imperii Romani - het herstel van het Romeinse Rijk.* Vanuit hun thuisland trekken ze meermaals naar Italië en erkennen én Aken én Rome als hun hoofdsteden.[33]

Hoewel niet uitdrukkelijk onderzocht en dus niet door onderzoek bevestigd, moet ook de interesse voor (kerk)monumentenbouw en reliekencultus o.m. in Rome de Ottonen ter harte zijn gegaan. Tot

29 Daarvoor E. ROSE, *Ritual Memory*, p. 99 e.v.
30 Over deze *translatio* onmiddellijk hierna *3. c. De historische* translatio *van Benevento naar Rome.*
31 De vermelding in *Annales Beneventani. 1112. Undecimo Kalendas Augusti coeptum est aedificari oratorium sancto Bartholomaei a novo fundamento*; ed. G. PERTZ, *Annales Beneventani*, p. 184.
32 Hiervoor J. STILTINGUS, *De S. Bartholomæo, AA. SS., Aug. V*, p. 65-77.
33 De notities over de Ottonen ontleend aan J. FLECKENSTEIN, *Das Kaiserhaus der Ottonen*, in: *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Katalog der Ausstellung Hildesheim. Band 1*, Hildesheim, 1993, p. 47-61.

bewijs hiervan dient de huidige San Bartolomeo all' Isola-kerk op het Tibereiland in Rome, waar de resten van apostel Bartholomeus vanuit Benevento zouden zijn naar overgebracht en waarvan de crypte nog een Ottoons bouwwerk is, met daarin zelfs een dito adelaarskapiteel.[34]

De bemoeiingen van Otto II blijken aan het begin te staan van een apostelinteresse in het algemeen en van een belangstelling voor Bartholomeus bij de Duitse keizers in het bijzonder van wel minstens 500 jaar lang. De heilige wordt nog tweemaal uitgebeeld op het grafmonument van keizer Frederik III in Wenen († 1493).[35]

De datum van de overbrenging van het Bartholomeuslichaam van Benevento naar Rome is slechts bij benadering te bepalen. Kroniekschrijver en bisschop Otto von Freising († 1158) bericht over het gebeuren dat Otto II, die gestorven is op 7 december 983, de resten van de apostel heeft laten overbrengen naar Rome en ze in de kerk op het Tibereilandje in een granieten tombe heeft opgesteld. Hij zou zelfs van plan zijn geweest het lichaam naar zijn thuisland te brengen, maar zijn voortijdige malariadood heeft die onderneming verhinderd.[36]

Leo van Ostia, de bibliothecaris van de Monte Cassino-abdij († 1115), daarentegen heeft het in zijn kroniek ook nog over een soortgelijke reliek-*translatio* door keizer Otto III, die daarbij echter door de Beventaanse stedelingen bedrogen wordt. Op bedevaart in Benevento in 999, krijgt Otto op frauduleuze manier de resten van Paulinus van Nola, een vereerde bisschop († 431), in plaats van de Bartholomeusresten mee. Wanneer de keizer het bedrog ontdekt, brengt hij toch Paulinus' lichaam naar het Tibereiland en belegert dan nog zonder succes Benevento. Op de terugweg naar Rome sterft hij trouwens († 22 januari 1002).[37]

34 Over de kerk en de overbrenging, nog vaak ten onrechte aan Otto II toegeschreven, P. CLAUSSEN, *Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 1050-1300. A-F* (*Corpus Cosmatorum*, II.1), Stuttgart, 2002), p. 132 e.v.

35 Die belangstelling o.m. bij E. HERTLEIN, 'In Friderici imperatoris incolumitate salus imperii consistit.' *Antike und mittelalterliche Herrscher-Auffassungen am Grabmal Fiedrichs III. in Wien*, in: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 81 (1985), p. 61-61 en 100.

36 *Chronica. XXV. Tradunt de ipso (*sc. *Ottone II) Romani, quod Benevento capta beati apostoli Bartholomei ossa inde asportavit ac Romae in Tyberis insula in tumba porforetica ea collocaverit in terramque suam ... deportare cogitaverit*; ed. A. HOFMEISTER, *Ottonis episcopi Frisingensis Chronica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover, 1912, p. 289.

37 *Chronica II. Petiit a civibus corpus sancti Bartholomei apostoli; qui tunc nichil ei negare audentes, ... corpus beati Paulini Nolani episcopi ... callide illi pro corpore apostoli obtulerunt; et eo sublato recessit ... corpus quidem confessoris apud Insulam Romae recondidit; evestigio autem Beneventum regressus, obsedit eam ... sed nichil adversus eam praevalens, Romam reversus est*; ed. W. WATTENBACH, *Chronica monasterii Casiensis. Scriptores 7*, MGH, Hannover, 1846, p. 642-643.

De San Bartolomeo all' Isola in Rome. Voorgevel van de apostelkerk op het Tibereiland in Rome, waar het (vermeende) lichaam van Sint-Bartholomeus rust in een altaarsarcofaag. (Foto R. & L. Plees-Cock, februari 2015)

Het ziet er dus naar uit dat noch Otto II of Otto III echt in hun *translatio* geslaagd zijn. Alhoewel toch, een opschrift uit 1113 bij het hoofdportaal op de kerkgevel van de San Bartolomeo all' Isola met de vroegste vermelding der Bartholomeusrelieken daar, noemt ondubbelzinnig Otto III als overbrenger van de relieken.[38]

38 Daarvoor P. CLAUSSEN, *Die Kirchen*, p. 132-135.

Volgens een aantekening van Robert, de abt van de abdij op de Mont-Saint-Michel († 1186), is er trouwens in 1156, na een grote overstroming van de Tiber, in de kerk op het Tibereiland wel een sarcofaag met het lichaam van Bartholomeus gevonden. Het lichaam van de apostel is er volledig bewaard, behalve de apostelhuid, die in Benevento is achtergehouden, toen een van de niet nadergenoemde Otto-keizers bij een inname van Benevento het lichaam naar Rome zou hebben gebracht. Hier speelt dus ook al de legende over het levend villen van de apostel mee. Ook het lichaam van Paulinus van Nola vindt men nog in de kerk terug.[39]

Enige zekerheid over Bartholomeusrelieken in Rome biedt verder keizer Frederik I Barbarossa († 1190). Op 6 augustus 1167 beslist hij na grondig onderzoek van de *Annalen* van zijn voorgangers, dat iedereen, die meent dat de Bartholomeusrelieken nog in Beneventum zijn en die aan de echtheid van de resten in de kerk op het Tibereiland in Rome twijfelt, een boete van 100 pond goud krijgt opgelegd.[40]

De keizer neemt bovendien die beslissing omdat de eilandkerk *nostra est et imperio pertinet - ons toebehoort en deel uitmaakt van onze rijkskerk*. De inrichting van de San Bartolomeo wordt trouwens tussen 1156 en 1200, in Frederiks' tijd, grondig vernieuwd.[41]

Er stelt zich intussen wel de vraag, gelet op het mogelijk achterhouden van de apostelhuid in Benevento, welke resten er nu precies in Rome zijn neergelegd. De inwoners van Benevento zijn immers, ook na de mogelijke 'uitlevering' van het lichaam aan Rome, de resten van hun apostel blijven koesteren en vereren, ja zelfs tot op onze dagen.

De *translatio* is een heikel punt van discussie tussen Benevento en Rome gebleven. Enerzijds heeft de Beneventaanse Bartholomeusclerus

39 Abt Robert zette de *Chronica* van Sigebert van Gembloux († 1112) verder. *1156. Circa hoc tempus inundatione Tyberis facta non modica, Rome in quadam insula eiusdem fluminis, in ecclesiola antiqua, inventum est in quodam sarcofaco corpus beati Bartholomei apostoli, totum integrum excepto corio, quod remansit Beneventi, quando Otho imperator capta eadem civitate corpus predicti apostoli transtulit Romam ... Repertum est etiam in eadem ecclesia corpus Paulini Nolani episcopi*; ed. L. BETHMANN, *Roberti de Monte chronica. Scriptores 6*, MGH, Hannover, 1844, p. 505.

40 1167, 6 augustus : *quod nos sepius audientes dubietatem esse apud homines de sanctissimo corpore beati Bartholomei, utrum esset apud Beneventum vel, sicut celebris fama divulgabat, Rome translatum ... placuit maiestati nostre diligens studium et dignam operam in hoc adhibere, ut per veritatem indigatam et perfecte cognitam omnis dubietas de medio tolleretur. Si quis vero huius nostri precepti contradictor vel violator esse presumpserit, centum libras auri optimi pro pena componat*; ed. H. APPELT, *Die Urkunden Friedrichs I. 1158-1167. (Die Urkunden der Deutschen Könige und Kaiser. 2. 2)*, Hannover, 1979, p. 479-482.
Te bemerken is dat in de oorkonde een licht aangepaste versie van de kroniektekst van Otto von Freising is opgenomen, waarin de overbrenging van Beneventum naar Rome aan Otto II wordt toegeschreven; zie al *noot 36*.

41 Over de herinrichting van de kerk P. CLAUSSEN, *Die Kirchen*, p. 139 en 167.

zich moeilijk voorgoed beroofd willen zien van een 'apostelheilige'. Anderzijds is in Rome de keizerlijke interesse voor en de wens van de Romeinse clerus om een derde apostelkerk (na de kerken van Sint-Petrus en Sint-Paulus) in de stad te hebben, moeilijk onvervulbaar gebleken.

Hoe men de zaak in Rome heeft gezien, is af te leiden uit de marmeren bronput uit de 2de helft van de 12de eeuw in de San Bartlomomeo all' Isola met daarop de voorstellingen van Christus, van Bartholomeus met het mes van zijn villen, van Paulinus van Nola en van de keizer.[42] Hoe men de zaak in Benevento én in Rome heeft aangevoeld, is duidelijk uit het *Carmen de translatione Sancti Bartholomaei - Gedicht over de overbrenging van Sint-Bartholomeus*, door een wellicht Romeinse auteur samengesteld na de overstroming van 1156 en die de *translatio* toch aan Otto III (*Caesar, tertius Otto*, v. 86) toeschrijft. Hij schetst er de algemeen gangbare gevoelens op de plek van herkomst en van aankomst na de overbrenging van een heiligenreliek.

De inwoners van Beneventum zijn volgens de dichter wenend achtergebleven (*Beneventica gens lacrimatur - het volk van Benevento weent*, v. 36) na de overbrenging en Rome is, met al de aanwezigheid van de resten van Petrus en Paulus, verheugd door de komst van een derde apostellichaam (*Tertius his binis peregrinus adest peregrinis / Insula congaude, gaudens Lycaonia plaude / Tu cane dulcimodis, cane Roma celebribus odis - Als derde vreemdeling(apostel) komt hij bij die twee (andere apostelen) vreemdelingen / Eiland Lycaonia, wees blij en verheugd en juich / Rome, zing zoetgevooisde, zing, Rome, plechtige gezangen*, vv. 51, 55 en 65.[43]

De overbrenging van de relieken vanuit Benevento naar Rome blijft met vraagtekens omgeven.[44] Als er al vermeende resten van de apostel, geheel of gedeeltelijk, met of zonder huid en met keizerlijke interesse, naar Rome zijn gekomen, dan kan dat ruim gemeten in de eerste helft van de 11de eeuw zijn gebeurd.

42 Over de uiteenlopende pauselijke en keizerlijke belangen, elk gesteund door partijen van de Romeinse clerus en over de bronput P. CLAUSSEN, *Die Kirchen*, p. 138-139 en 156 e.v.

43 De uitgave van het *Carmen* bij B. SEPP, *Ein unediertes* Carmen de translatione s. Bartolomaei, in: *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde*, 22, 1897, p. 571-575.
Het Tibereiland heet ook Lycaonia; de Turkse landstreek waar Bartholomeus kan gepredikt hebben, draagt dezelfde naam.

44 Een status quaestionis met voor- en tegenargumenten rond de *translatio* naar Rome heeft jurist Francesco Dini al samengebracht in zijn *Dissertatio historico-critica de translatione et collocatione corporis S. Bartholomæi apostoli Romae in insula Lycaonia*, Venetië, 1700.

4. De heilige Bartholomeus, modellen van zijn opgedeelde reliekenverwerving[45]

De omstreden *translatio* van de Bartholomeusresten naar Rome ca. het jaar 1000 is de laatste belangrijke overbrenging geweest van het quasi volledige apostellichaam. Het christelijke Westen kent naderhand alleen nog de meldingen van kleinere of grotere reliekfragmenten, die terechtkomen in meerdere heiligdommen. Vanaf de 11de eeuw ontstaan er belangrijke bidplaatsen, ook boven de Alpen, die een (altaar)reliek van Bartholomeus bezitten en hem als patroon worden toegewijd.[46]

a) De collegiale Bartholomeuskerk te Béthune in het graafschap Vlaanderen - ca. 999 en 1440. Kanunnikenkapittel - plaatselijke heer als stichter - abdij - reliekschenking van een armfragment

In de periode van de betwiste Rooms-Beneventaanse overbrenging van Bartholomeusresten laat Robrecht I (970-1037), de plaatselijke heer in Béthune, in het graafschap Vlaanderen, mogelijk in 999, een *ecclesia Sancti Bartholomei - een Sint-Bartholomeuskerk* bouwen. De stichting van het beloofde kanunnikenkapittel in zijn kerk wordt na zijn dood door zijn zoon Robrecht II ca. 1050 nagekomen.[47] Diverse pauselijke bullen bevestigen in de 12de eeuw de rechten en de bezittingen van dit Sint-Bartholomeuskapittel.[48]

In 1440 krijgt de collegiale kerk een Barholomeusreliek ter verering, een schenking door de abt van de O.-L.-Vrouwabdij van Foucarmont, een cisterciënzerabdij in het bisdom Amiens (Seine et Marne). Wanneer hagiograaf Arnold de Raisse (Rayssius) in 1624-1626 zijn reliekenboek over bidplaatsen op toenmalige 'Belgische' bodem samenstelt, ziet hij in Béthune nog *oculato me teste - met eigen ogen* een 'spectaculair' aan de apostel toegeschreven armfragment, van de hand tot de elleboog met nog vlees- en skeletresten, en opgeborgen in een zilveren gedreven schrijnbuste. Rayssius voegt aan zijn beschrijving zelfs een biografische

45 De opdeling van de stoffelijke resten, tenzij kleinere delen als nagels, haren, tanden enz., is nog tot in de 10de eeuw verwerpelijk gebleven; daarover A. ANGENENDT, *Heilige und Reliquien*, München, 1994, p. 152-155.

46 Daarover ook A. ANGENENDT, *Heilige und Reliquien*, p. 168 en 169: 'In jedem Altar mussten Reliquien sein' en 'jede Kirche bekam bei ihrer Weihe mindestens berührungsreliquien'. Naast de altaarrelieken verwerven kerken ook vereringsrelieken die eventueel in kostbare schrijnen ter verering worden aangeboden.

47 De stichting van het kapittel van zes kanunniken bij B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem ? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155. 1*, Leuven, 2000, p. 502-504 en 520.

48 Daarvoor o.m. de bullen van Eugenius III (1152), Alexander III (ca. 1170-1181) en Lucius III (1183) in A. DE LOISNE, *Le cartulaire de Saint-Barthélemy de Béthune*, Saint-Omer, 1895, nrs. 1, 3 en 6.

noot toe over Bartholomeus' prediking in Groot-Armenië en over zijn marteldood (het levend villen). De reliek wordt in 1685 door de kapittelproost nog overgebracht naar een nieuwe reliekhouder.[49]

b) De collegiale Bartholomeuskerk te Luik in het Duitse Rijk - 1008 en 1056. Kanunnikenkapittel - plaatselijke proost als stichter - keizerlijke invloedsfeer - reliekschenking van een arm(?)-fragment

In oktober 1008, en dus ook al in de tijd van de betwiste *translatio* van de apostelresten van Beneventum naar Rome, wijden de Luikse bisschop Balderik II en Heribertus, de Keulse aartsbisschop, in Luik een Bartholomeuskerk. Godescalc van Morialmé, proost van de Sint-Lambertuskerk, heeft de kerk laten bouwen op zijn eigen grond aan de rand van het bewoonde centrum. Hij brengt er een kapittel van kanunniken onder en wordt er ook begraven.[50] In verband met het patrocinium van de apostel voor de kerk is het niet onbelangrijk vast te stellen dat de bisschop een kapelaan van keizer Otto III, de 'Bartholomeuskeizer', is geweest en dat het bisdom Luik eigenlijk in het oude 'land van keizer Karel de Grote' ligt.[51]

Egidus van Orval († 1257) schrijft dat er op de bouwplek van proost Godescalc eerst een bidplaats met Sint-Servaas als patroon heeft gestaan. Omdat de kerk in Maastricht, waar er wel relieken van Sint-Servaas berusten, maar toegewijd is aan de heilige Bartholomeus, vindt er met goedkeuring van keizer en bisschoppen een patroonswijziging plaats en worden de patroonheiligen in Maastricht en in Luik gewisseld.[52]

Nog volgens Egidius van Orval komen er eerst een halve eeuw na de kerkwijding, en dan nog eerder bij toeval, Bartholomeusrelieken in Luik. Monnik Robertus van de benedictijnse Sint-Jacobsabdij, is op vraag van zijn abt en van de Luikse bisschop Theoduinus met een gezantschap in de Goede Week van 1056 op bedevaart in Compostella, waar hij een reliek van Sint-Jacob voor zijn abdij vraagt en krijgt van koning Garcia I.

49 De gegevens over de reliek bij A. RAYSSIUS, *Hierogazophylacium Belgicum sive thesaurus sacrarum reliquiarum Belgii*, Douai, 1628, p. 83; E. CORNET, *Histoire de Béthune*, 2, Béthune, 1892, p. 365-366.

50 Voor de bouw en de inwijding *Vita Balderici Ep. Leodiensis*; ed. G. PERTZ, *Scriptores 4*, MGH, Hannover, 1841, p. 726.

51 Over de banden van Luik met het Duitse Rijk J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, p. 120 en 413-414. De Luikse bisschop Alexander II en de Keulse aartsbisschop verheffen bv. ook op 29 december 1165 in Aken de relieken van Karel de Grote, een plechtigheid die wordt voorgezeten door 'Bartholomeuskeizer' Frederik I Barbarossa.

52 De wijziging in de patrocinia in de *Gesta episcoporum Leodiensium. Liber II. 58* van Egidius van Orval; ed. O. HELLER, *Scriptores 25*, MGH, Hannover, 1880, p. 63.

Uit het uitvoerig relaas van de reliekenschenking blijken duidelijk de motieven én van de schenker én van de begunstigden. De bedevaarders hebben vanzelfsprekend religieuze motieven voor het verkrijgen van de prestigieuze Sint-Jacobsreliek. Voor koning Garcia echter spelen andere motieven: hij ontvangt de *peregrini illustres ex Romani imperatoris aula - de eerbare vreemdelingen uit het hof van de Romeinse keizer (Hendrik III)* met het vereiste politieke respect en bij de schenking speelt zijn strikt persoonlijke verlangen om als *inter occidentales tyrannos divitis regni clarissimus opulentia - een (vorst) zeer bekend onder de heersers in het Westen door de macht van zijn rijk land* een huwelijk aan te gaan met de zuster van de keizer en zijn politieke prestige op te voeren.[53]

Bij de officiële vergadering in Compostella op Pasen 7 april 1056, waar de koning tot de schenking beslist, blijkt het geopende schrijn niet de (mogelijke) resten van Sint-Jacob te bevatten, maar wel (vermeende) relieken van Sint-Bartholomeus, die dus blijkbaar al in Compostella zijn neergelegd. Eerst een tweede schrijn, uit de hofkapel van de koning, bevat naast andere relieken de resten van Sint-Jacob. Verheugd schenkt de koning aan de gezanten-bedevaarders skeletfragmenten van de twee apostelen en als begeleidende relieken ook resten van de martelaren Sebastianus en Pancratius.[54]

Op triomfantelijke wijze wordt deze *translatio* van de relieken uiteindelijk in mei 1056 in de Sint-Jacobsabdij te Luik afgesloten.[55] Egidius van Orval schrijft twee eeuwen later (1247-1251) over die dag nog als de *nulla prorsus iocondior dies- de grootste geluksdag* van Luik.[56]

53 Egidius van Orval: *Gesta episcoporum. Liber III. 6. Namque ille* (sc. *Garcia*) ... *conubio sororis Romani imperatoris potentie sue magnitudinem ambit exaltare*, p. 83.

54 Egidius van Orval: *Gesta episcoporum. Liber III. 6. Particulam vero quandam de corpore beati Bartholomei apostoli ... fratri nostro tradiderunt conservandam. Rex alacris: Non est equum, ait, dominum et patronum nostrum ... ut ad extera regna sine comite singularem transire sinamus. Quare beatus Sebastianus et Pancratius ... fiant illi in hoc itinere glorioso laterales.*, p. 84.
Dat het om armbeenderen zou gaan, zoals Egidius van Orval (*Gesta episcoporum. Liber III. 6. brachium beati Iacobi*, p. 81) en J Stiltingus (*De S. Bartholomæo. puta particulam brachii, AA. SS., Aug. V*, p. 102) aangeven, is al door B. FISEN, *Historia ecclesiae Leodiensis*, Luik, p. 321 vastgesteld.
Hier is aan te geven dat J. Stiltingus ook een Bartholomeusreliek vermeldt, die uit Italië naar Luik zou zijn gebracht (*AA. SS., Aug. V*, p. 102); die verwijzing is door ons niet controleerbaar.

55 Een *translatio* van de Bartholeusreliek vanuit de abdij naar de Bartholomeuskerk is ons niet bekend. De resten van Sint-Lambertus zijn in 1185 wel overgebracht naar de apostelkerk volgens Egidius van Orval (*Gesta episcoporum. Liber III. 43*, p. 112).

56 Egidius van Orval: *Gesta episcoporum. 6. Testati nobis sunt sepenumero maiores nostri, quod etate sua nulla prorsus iocondior dies urbi aliquando infulserit Leodiensi*, p. 86.

Karel de Grote presenteert aan Sint-Bartholomeus een model van de dom van Frankfurt. (miniatuur uit 1482). De keizer (rechts), met keizerskroon en rijksstaf in de hand, biedt de dom aan de apostel aan, die met de traditionele attributen is afgebeeld: het bijbelboek, het mes van de marteling van het villen en de hoofdhuid. (Uit het *Amtsbuch* van het Bartholomäusstift Frankfurt am Main - Johann Königstein)

c) De collegiale Kaiserdom Sankt Bartholomäus Frankfurt am Main - 1167 ? en 1239. Kanunnikenkapittel - keizerlijke inbreng - verwerving van een schedelfragment

De interesse voor de Bartholomeusrelieken in Benevento en Rome en de geplande overbrenging naar Duitsland ervan door Otto II († 983) is hierboven al aangehaald. Ook de belangstelling van zijn zoon Otto III († 1002) en van Frederik I Barbarossa († 1190) voor de apostelkerk van Bartholomeus op het Tibereiland en voor het priestercollege aldaar is duidelijk gemaakt.[57]

Nu is Frederik I ook al in 1152 tot koning verkozen in Frankfurt am Main, het daartoe geëigende verkiezingsoord. Wanneer keizer Frederik in 1167 - hij is in 1155 gekroond - zijn oorkonde over de echtheid van de Bartholomeus' relieken in Rome uitvaardigt, gebeurt dat in aanwezigheid van *Godefridus prepositus de Frankenfort - de proost van (het kanunnikenkapittel van) Frankfurt*, samen met een uitgelezen schaar kerkvorsten o.m. uit Mainz, Keulen en Luik. Hier wordt toch duidelijk hoe Frankfurt de Bartholomeusstad, en zelfs tot op heden toe, van het Heilig Roomse Rijk en van Duistland is geworden.

Archivalische bronnen van de overbrenging van een schedeldak van de apostel naar de dom in Frankfurt nog in de 2de helft van de 11de eeuw zijn niet bewaard gebleven, maar het is aannemelijk dat er een *translatio* met inbreng van Frederik I is geweest. De overbrenging wordt gekoppeld aan de door de keizer voorgezeten heiligverklaring van Karel de Grote in 1165 en aan zijn vermelde beslissing uit 1167 over de echtheid van de relieken in Rome. Karel de Grote en Bartholomeus worden trouwens naderhand in Frankfurt als stadpatronen vereerd.[58] In 1215 bestaat er een zegel van het domkapittel met een afbeelding van Bartholomeus en in 1239, op 24 augustus de feestdag van de heilige, wordt het hoogaltaar in het vernieuwde koor van de dom ingezegend *in honorem Salvatoris domini nostri Jesu Christi et sancti Bartholomei - ter ere van onze Redder en Heer Jezus Christus en van de heilige Bartholomeus.*[59]

57 Zie al hiervoor *3.c. De historische* translatio.
58 Voor de visie op de stadspatronen Karel de Grote en Bartholomeus ook P. MONNET, *Charlemagne à Francfort. VIIIe-XIe siècles. Mémoire et espace urbain*, in: *Geschichtliche Landeskunde Mainz*, 60, 2007.
59 A. KRÜGER, *Die Verehrung des heiligen Bartholomäus in Frankfurt am Main*, in: *Der heilige Leib und die Leiber der Heiligen*, Frankfurt, 2007, p. 54-67 vermeldt geen samenhang tussen de verering van Karel de Grote en Bartholomeus.

d) De Christ Church-kathedraal van Canterbury – 1023.[60]
Aartsbisschop en benedictijnse clerici - koninklijke schenking in een niet- Bartholomeuscentrum - reliekaankoop en -schenking van een armfragment

Een betwistbare verwerving van Bartholomeusrelieken vindt in 1023 plaats in het Engelse Canterbury. Benedictijnermonnik Eadmer († ca. 1124) vermeldt in zijn kroniek de eerder legendarische aankoop van een arm van de apostel. De verwerving is mogelijk geworden door een bedeltocht van de aartsbisschop van Benevento doorheen Frankrijk en vooral doorheen het in faam bekende rijkere Engeland (*audita divitiis fama regni Anglorum*), waar de kerkvorst rondtrekt voor zijn door hongersnood geteisterde kerkprovincie van Apulië. De aartsbisschop heeft armbeenderen van Bartholomeus bij zich, - hij waarborgt onder eed de echtheid ervan, - en hij overhaalt koningin Emma tot de aankoop ervan voor zoveel mogelijk zilveren ponden. Koning Cnut, die de kerk in Canterbury al begunstigd heeft, en koningin Emma schenken de Bartholomeusreliek aan Christ Church in Canterbury en de clerici aldaar. Bovendien schenkt ook aartsbisschop Æthelnod aan zijn bedelende collega uit Benevento een kostbaar geborduurd pauselijk pallium.[61]

e) De Sint-Bartholomeusabdij in Brugge - 1060, 1130 en 1680.
Kluizenaarsstichting en kanunnikenkapittel - reliekschenking van een kaakbeenfragment

Omstreeks het midden van de 11de eeuw zou kluizenaar Everelmus in Brugge op het Eeckhouteilandje in de Reie, een kapel ter ere van de apostel Bartholomeus hebben opgetrokken en er in 1060 begraven zijn. Een eerste officieel document over de stichting dateert uit 1130. Diederik van de Elzas, de Vlaamse graaf, schenkt aan de kerk op het eiland en de *Dei servis in eadem ecclesia Deo et sanctae Mariae et*

60 De clerici van de kathedraal in Canterbury nemen in deze periode een benedictijnse leefregel aan; daarover J. BARROW, *English Cathedral Communities and Reform in the Late Tenth and the Eleventh Centuries*, Woodbridge, 1994, p. 35-36.

61 Het verhaal in *Historia liber II. Quo facto, memorabilis domina quamplures argenti libras antistiti contulit, et osse potita illud ecclesiæ Christi Cantuariensi solemni donatione ex parte regis Cnudi suaque concessit*; ed. M. RULE, *Eadmeri Historia novorum*, Londen, 1884, p. 108-110.
Francisco Dini (*Dissertatio historico-critica de translatione et collocatione coporis S. Bartholomæi*, p. 44 e.v.) betwist de echtheid van deze aankoop. Een kritische benadering van de reliekaankoop, die ook in Italië kan zijn doorgegaan, ook bij N. BROOKS, *The Early History of the Church of Canterbury*, Leicester, 1984, p. 292. De hier afgekeurde verkoop (simonie) verder bij J. STILTINGUS, *De S. Bartholomæo, AA. SS., Aug. V*, p. 104-105. Over het verbod op verkoop van relieken A. ANGENENDT, *Heilige und Reliquien*, p. 162.

sancto Bartholomeo apostolo et sancto Willibrordo servientibus - aan de dienaren Gods, die in diezelfde kerk God en de heilige Maria en de heilige Bartholomeus en de heilige Willibrordus dienen alle rechten en renten die hij er heeft.[62] Die gemeenschap vormt daar de beginfase van een monastieke groep kanunniken die nadien de leefregel van Sint-Augustinus volgen en die tussen 1141 en 1148 toetreden tot de orde van Arrouaise om een strengere levenswijze van het kanonikale leven te leiden.[63]

Volgens de oorkonde van Diederik van de Elzas schijnt het patroonschap voor de Brugse stichting nog niet exclusief een Bartholomeuspatrocinium te zijn, maar is het nog verbonden met het mogelijke patroonschap van God-Salvator, de Heilige Maagd en de heilige Willibrord († Echternach, 739). Eerst in 1146 heeft het Bartholomeuspatroonschap zich doorgezet: de Brugse burggraaf Radulf schenkt in dat jaar veertig deniers aan de *ecclesiæ sancti Bartolomæi apud Eeckhout in Brugis*.[64] De (eerste ?) abt van de Eeckhoutstichting, vermoedelijk Lambert, is in 1159 aanwezig bij de *elevatio - de erkenning* van het lichaam van de heilige Guthagon in Oostkerke door bisschop Gerald van Doornik. [65]

De aanwezigheid van een Bartholomeusreliek in die vroege stichting is niet (meer) aan te wijzen. Bij de plundering van de abdijkerk in 1578, tijdens de religieuze troebelen, kan die originele reliek verdwenen zijn. De abdij komt eerst op 24 augustus 1680, op de feestdag van de heilige, in het bezit van een nieuwe reliek: de Antwerpse jezuïeten staan aan de Brugse kanunniken een deel van het kaakbeen van de apostel af, dat in hun professiehuis berust.[66]

62 Over de kluizenaar en de beginjaren van de monastieke stichting N. HUYGHEBAERT, *Abbaye Saint-Bartélemy de l' Eeckhout à Bruges* in: *Monasticon belge. III. Flandre Occidentale. 3*, Luik, 1974, p. 764 e.v.; het aangehaalde Latijnse citaat uit de oorkonde daar (p. 764) niet correct weergegeven; wel in de *editio princeps* van de oorkonde o.m. bij A. LE MIRE (Miræus), *Opera diplomatica et historica. I*, Leuven, 1723, p. 381.

63 Over die kanonikale hervorming vanuit de abdij van Arrouaise (in Artesië) en de toetreding van de Brugse gemeenschap onder leiding van de Saint-Nicolas-des-Présabdij uit Doornik B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem ? 1*, p. 823, 829, 837-838, 903-904.

64 De oorkonde bij J. FOPPENS, *Diplomatum Belgicorum nova collectio sive supplementum*, Brussel, 1734, p. 45.

65 De akte bij J. DE MEYERE (Meyerus), *Commentarii sive annales rerum Flandricarum*, Antwerpen, 1561, f. 47 : *præsentibus abbis Dunensi (Ter Duinen), Aldenburgensi (Oudenburg) et Echoltensi (Eeckhout).*

66 Hiervoor N. HUYGHEBAERT, *De relikwieën van Sint-Bartholomeus in de Brugse Eekhoutabdij*, in: *Album Antoon Viaene*, Brugge, 1970, p. 238-239. Van de Brugse reliek werd er in 1718 een deel afgestaan aan de Sint-Bartholomeuskerk in Vinkt en vandaar werd er nog een reliekdeel overgedragen naar de Bartholomeuskerk van Moeskroen (vóór 1893).

f) De Sint-Bartholomeuskerk in Geraardsbergen - vóór 1182 en 1515. Parochiekerk - reliekschenking van een arm(?)-fragment

In 1096 wordt de Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne naar Geraardsbergen op de rechteroever van de Dender overgebracht. De nieuwe stichting krijgt daar het *altare de Huneghem*, de volwaardige parochierechten van de Hunnegemkerk, en verder ook de *altaria* van *Geroldimons* en *Bonlarium*, twee *appenditia* of lager getaxeerde kerken van Geraardsbergen en van Boelare, die van Hunnegem afhangen.[67]

De akte van deze herstichting is uitgevaardigd door bisschop Manasse in Kamerijk en geeft meteen de oudste vermelding van de kerken met hun toenmalige bewoningskernen in het Geraardsbergse gebied. De huidige inplanting van die kerken gaat zonder twijfel op de situatie van 1096 terug. Daaruit is het volgende af te leiden.

In 1096 ligt de hoofdkerk van Hunnegem in een eigen Hunnegemparochie op de linkeroever van de Dender. Het is de *parrochia*, die al bestaat, wanneer Boudewijn VI, graaf van Vlaanderen, in 1067-1070 aan de toenmalige bewoners bij de oevers van de Dender stadsrechten verleent.[68] De kerk en het parochiedomein zullen in de loop van de 12de eeuw opgenomen worden in de parochie en het stadsgebied van Geraardsbergen.

De kerk van Boelare van 1096, - hier is de eigen kerk van de heer van Boelare bij zijn kasteel (nu Nederboelare) of de parochiekerk van

67 Het stichtingsdossier van de Sint-Pietersabdij (sinds ca. 1174 de Sint-Adriaansabdij) in Geraardsbergen bij E. VAN MINGROOT, *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096). Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. 153, Brussel 1987.
Voor de term *appenditium* ook J. LAENEN, *Introduction à l'Histoire Paroissiale du Diocèse de Malines. Les Institutions*, Brussel, 1924, p. 65-67. De term *appenditium = capella* = kerk, afhankelijk van een hoofdkerk bv. ook bij J. FUCHS - O. WEIJERS - M. GUMBERT-HEPP, *Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii Aevi. II. C*, Leiden, 1981, kol. 103: *ecclesiam ...cum 4 appendiciis capellis [1094]*.

68 Over de stadskeure F. BLOCKMANS, *De zoogenaamde stadskeure van Geeraardsbergen van tusschen 1067 en 1070. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*. 106, Brussel, 1941.

Boelare (nu Overboelare) bedoeld, - ligt eveneens op de linkeroever.[69] Ook die parochiekerk(en) in wording op het grondgebied van de Boelaarse heer, een van de twaalf pairs van Vlaanderen, moet(en) vóór 1067-1070 al bestaan.[70] De Boelaarse kerk(en) en haar (hun) domein blijven achteraf zelfstandige entiteiten, die niet met de Geraardsbergse stadskern vergroeien.

De Geraardsbergse kerk van 1096 ten slotte, zoals de Boelaarse bidplaats ook in een parochiecentrum in wording, ligt in een woonkern op de zuidwestelijke flank van de Oudenberg, die onmiddellijk vanaf de rechteroever van de Dender steil oploopt naar het centrum van die bewoning aldaar.[71] Dat er vóór de uitvaardiging van de stadskeure door Boudewijn VI bewoning is in een woonkern met de naam Geraardsbergen, die al ca. 1034 wordt vermeld, en dat er dus een kerk

69 Met het *appenditium Bonlarium* wordt ofwel de huidige Aldegondiskerk van Overboelare bedoeld ofwel de kleine kasteelkerk van Nederboelare, waarvan het beperkte *altare* met een 'modern' Machariuspatrocinium (als Vlaamse heilige, † Gent,1012, en de *elevatio* van zijn relieken eerst in 1066) tot de Franse Revolutie echter wel in het bezit bleef van de plaatselijke heer (baron) van Boelare. De Aldegondiskerk zou wel al in 1070 aan de abdij van het Heilig Graf in Kamerijk geschonken zijn; de akte van de schenking bij E. VAN MINGROOT, *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, evêques de Cambrai et d'Arras, Comtes du Cambrésis (1012-1092/93)*, Leuven, 2006, p. 100, nr. 2.06. Op te merken is dat de *datatio* van die akte voor het jaar 1070 aangeeft *praesulatus domni Lietberti episcopi XXIIII° - het 24ste jaar van het bisschopsambt van bisschop Liebertus*, die pas aantrad in 1051. Over de heilige Macharius o.m. E. BOZOKY, *La politique des reliques des premiers comtes de Flandre (fin du IXe-fin du XIe siècle)* in: E. BOZOKY-A-M. HELVETIUS, *Les reliques. Objets, cultes, symboles*, Turnhout, 1999, p. 282 en 285.
Overigens is het impact van de grondverwerving (het allodium in de *parrochia de Huenighem*) door graaf Boudewijn VI in 1067-1070 bij het toekennen van stadsrechten in Geraardsbergen, met eventuele opdeling van het Boelaredomein in Overboelare en Nederboelare, nog niet grondig onderzocht.

70 Zie ook al *noot* 69. Over de heren (baronnen) van Boelare als *pares* (pairs) rond de Vlaamse graaf o.m. E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300. 1*, Handzame, 1968, p. 156 e.v. De heren van Boelare al vanaf ca. 900 betuigd bij M. VAN TRIMPONT, *Het Land en de Baronie Boelare*, Geraardsbergen, 1998, p. 35 e. v.

71 De ontwikkeling van het stedelijk gebied van Geraardsbergen in onze vroegere bijdrage M. COCK-G. VAN BOCKSTAELE, *Geraardsbergen (Geersberge, Geersberg, Grant mont)*, in: *Het Land van Aalst*, 60, 2008, vooral p. 293-300. Over de traditionele visie in de geschiedenis van Geraardsbergen als zou een Sint-Lucaskerk op het beluik van de abdij het *appenditium Geroldimons* zijn ook *noot 77*. Over nieuwe fundamentele inzichten in de religieuze ontwikkeling van de parochie Geraardsbergen het artikel (in voorbereiding) van dr. D. VAN DE PERRE, *Een nieuwe visie op de relatie tussen de parochiekerken van Sint-Bartholomeus en Sint-Lucas te Geraardsbergen*. Met dank aan de auteur voor de inzage van zijn werkdocument.

De imposante Bartholomeuskerk, dominant aanwezig op de Markt van Geraardsbergen. (Foto D. Van de Perre)

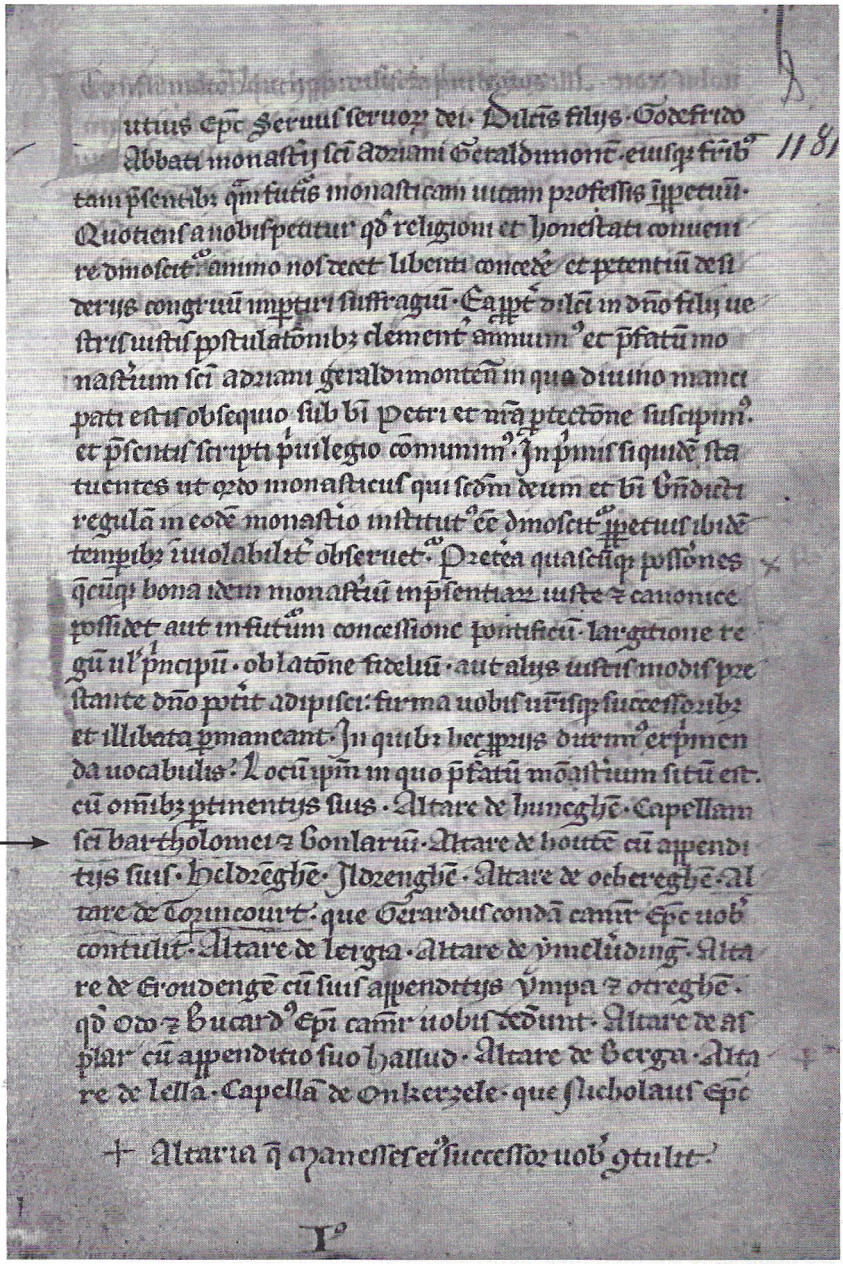

Oorkonde van paus Lucius III uit 1182 (n.s.). Het origineel is beschadigd. De oudst bewaarde kopie van de oorkonde, met vermelding van *capellam s(an)c(t)i bartholomei*, bevindt zich in het cartularium (13de eeuw) van de abdij. (RAG, *Abdij Geraardsbergen,* nr. 2, fol. I; © Algemeen Rijksarchief; foto D. Van de Perre).

kan zijn zelfs in de 1ste helft van de 11de eeuw, is zeer waarschijnlijk.[72]

De drie kerken staan op ca. 1 à 1,5 km van elkaar. Ze liggen bovendien tot in 1056, wanneer het conflict over de veroveringen (o.m. het Land van Aalst) van de Vlaamse graaf Boudewijn V in het Duitse rijk van keizer Hendrik III in het voordeel van Boudewijn wordt beslecht en de Dender een nieuwe grenslijn wordt, in het toenmalige Duitse Rijk.[73]

Tussen 1142 en 1149, dus ongeveer een halve eeuw na de herstichting van de Sint-Pietersabdij, worden de rechten van de abdij in Geraardsbergen op de drie hierboven aangehaalde *altaria* in een oorkonde van Nikolaas I van Bergen, de Kamerijkse bisschop, nogmaals bevestigd. Van die oorkonde is er geen origineel bewaard gebleven. Ze is een flink bijgewerkte en dus deels vervalste akte, die hoogst waarschijnlijk in het Geraardsbergse abdijscriptorium is ontstaan om parochierechten van de abdij vast te leggen. Tot de waarheidsgetrouwe vermeldingen erin behoort echter wel opnieuw de altarenschenking in de Geraardsbergse regio, die de opsteller uit de stichtingsoorkonde van 1096 heeft overgenomen: *altare de hunegem cum appenditijs suis geraldimonte et Bonlar*.[74]

Op 11 maart 1182 (n.s.) neemt paus Lucius III de abdij onder zijn bescherming en bevestigt haar benedictijnse leefregel en al haar verworven bezittingen. Vanuit Geraardsbergen/Kamerijk moet de schenkingslijst uit de oorkonde van bisschop Nikolaas I, vermeerderd met enkele echt nieuwe verworvenheden tussen 1142 tot 1180, aan de Romeinse kanselarij zijn overgemaakt om de pauselijke brief op te stellen. Tot die bezittingen behoren daar o.m. opnieuw de drie altaren:

72 De naam *Geroldimons* (in ablatiefvorm *Geroldi monte*) al in 1034 in een akte van de Gentse Sint-Pietersabdij: *quedam femina Ambulent nomine de Geraldi monte liberis parentibus orta, cum filia sua Ghisela - een vrouw, Ambulent genaamd, geboren uit vrije ouders, met haar dochter Ghisela* (A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l' abbaye Saint Pierre à Gand*, Gent, 1868, p. 79, nr. 108; M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Deel I. A-M*, [Tongeren], 1960, p. 397-398 dateert de akte tussen 1034 en 1058.
De referentie naar de akte van 1034 ons meegedeeld door dr. L. Van Durme, waarvoor dank.

73 Voor de strijd tussen keizer en graaf A. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden. 1*, Haarlem, 1981, vooral p. 376-378.

74 De oorkonde, opgesteld tussen 1142 (de schenking van het *altare* van het Brabantse Berg) en 1149 (de schenking van de *capella* van Onkerzele) en die alleen in het cartularium van de abdij is opgenomen, geeft de bevestiging van de schenkingen aan de abdij; de schenkingsoorkonde van Berg bleef ook in origineel bewaard. Over het belang precies van deze oorkonde in het stichtingsdossier van de abdij E. VAN MINGROOT, *Het stichtingsdossier*, p. 42-44.

altare de Huneghem, capella sancti Bartholomei et Bunlarium.[75]

Op te merken is nu wel dat, sinds de eerste vermelding van de kerken in 1096 en de herhaling ervan in 1142/1149, de parochiale verhoudingen blijkbaar gewijzigd zijn: de *capella sancti Barthomomei* van Geraardsbergen en de bidplaats van Boelare worden niet meer uitdrukkelijk als ondergeschikt aan de oorspronkelijke Hunnegemparochie vermeld. De Geraardsbergse *capella*, heeft dus ongeveer een eeuw na de toekenning van stadsrechten aan de bewoners van Geraardsbergen in 1067-1070, eigen parochierechten verworven en ook de Boelaarse kerk heeft blijkbaar een zelfstandiger statuut bekomen, dat alles ten nadele van Hunnegem.[76]

De pauselijke brief maakt meteen ook nog een andere 'nieuwigheid' duidelijk. De *capella* in Geraardsbergen staat in Rome bekend als Bartholomeuskerk.[77]

Over de wijding van zo'n Bartholomeuskerk ontbreken archivalische bronnen. Als premisse echter in aanmerking genomen dat er ooit een niet meer uit archiefstukken op te maken wijding van die *capella sancti Bartholomei* is geweest en dat er in het altaar een reliek van de patroon is ingesloten, moet men er van uitgaan dat de reliek van de apostelheilige

75 De originele, maar beschadigde bul in Rijksarchief Gent (RAG.), *Sint-Adriaansabdij Geraardsbergen*, 9 (regest 13); de uitgave ervan bij J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französich-Flandern). Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 3. 9*, herdruk Nendeln/Liechtenstein, 1972, p. 394-395, nr. 244. De uitgave leest *Builarium* voor *Bunlarium*.
De sedert de schenkingenlijst van bisschop Nikolaas I uit 1142/1149 nieuw verworven bezittingen in de pauselijke brief zijn 'echte' verworvenheden: de *altaria* van Berg en Lelle (1148), de *capella* van Onkerzele (1149), onroerende goederen geschonken door Nikolaas van Boelare (1174) en Egidius en Otto van Trazegnies/Silly (1180) en de cijns in Pamele (Oudenaarde) door Girbertus van Oudenaarde.

76 De term *capella* als nieuwe bidplaats, die zich tot volwaardige parochiekerk ontwikkelt, bij J. LAENEN, *Introduction à l'Histoire Paroissiale*, p. 65-67. Daarentegen echter ook de *capella* hier als *capella parochialis*, als volwaardige parochiekerk, bv. bij H. SCHAEFER, *Pfarrkirche und Stift im deutschen Mittelalter. Eine kirchenrechtsgeschichliche Untersuchung*, Paderborn, 1903, p. 5.
De Hunnegemkerk, waar het kerkhof tot het midden van de 18de eeuw een stedelijk kerkhof bleef, werd in 1624 met toestemming van de abt van de Sint-Adriaansabdij de priorijkerk van de benedictinessen, die zich vanuit Arras in Geraardsbergen vestigden; daarvoor G. VAN BOCKSTAELE, *Prieuré des bénédictines de Grammont, dit Hunnegem*, in: *Monasticon belge. VIII. Flandre Orientale. 2*, p. 166-167; de zusters verlieten de priorij in 2009.

77 Hier blijkt dus ook dat het *appenditium Geroldimons* van 1096 deze Bartholomeus*capella* is, m.a.w. de latere Bartholomeuskerk in het stadscentrum van Geraardsbergen. Wij nemen dus afstand van een traditionele visie als zou er een Sint-Lucaskerk hebben gestaan op het terrein ten oosten van de eigenlijke stadskern in Geraardsbergen, waar vanaf 1096 de Sint-Pietersabdij werd overgebracht, een Sint-Lucaskerk die, nog steeds volgens die visie, het *appenditium Geroldimons* uit de oorkonden van 1096 en 1142/1149 zou zijn.
Trouwens, te overwegen is hier dat de inplanting van een abdij, zoals te Geraardsbergen, op onbebouwd terrein buiten de stadskern, een vast gegeven is in een stadsontwikkeling; daarover o.m. C. VANDERMOTTEN, F. VERMOESEN, W. DE LANNOY, S. DE CORTE, *Europese steden. Vergelijkende cartografie*, in: *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 53 1999, p. 67, met voorbeelden van Parijs en Londen. Zo is ook bv. nog de Sint-Cornelius en Sint-Cyprianusabdij te Ninove buiten de stadskern op vrij terrein ingeplant.

ook in de Geraardsbergse kerk heeft berust.[78] Het verwerven van die reliek en de kerkwijding is dan in elk geval, zoals duidelijk uit de pauselijke bul, zeker vóór 1182 gebeurd.

Wanneer men nu nog maar eens bedenkt dat er mogelijk al in de eerste helft van de 11de eeuw een kerk kan staan op de rechteroever van de Dender, de site van de latere stad Geraardsbergen, die tot het midden van de eeuw nog in het Duitse keizerrijk is opgenomen, dan zou het om een vroege Bartholomeuskerk uit de 1ste helft van de 11de eeuw kunnen gaan, eventueel met inbreng vanuit de Bartholomeusinteresse uit de rijkskerk van de Ottoonse keizers en hun opvolgers. Een tegenargument voor het bestaan van een dergelijke bidplaats, met toch een apostelpatrocinium, zou dan wel de bescheiden positie van die kerk zijn in haar afhankelijke status van de hoofdparochie Hunnegem met een O.-L.-Vrouwkerk.

Veronderstellen dat het toekennen van stadsrechten door graaf Boudewijn VI in 1067-1070 aan de inwoners van Geraardsbergen ook te maken heeft met de eventuele bouw/wijding van een Bartholomeuskerk in die opgewaardeerde 'nieuwstad', lijkt minder aanvaardbaar.

In het graafschap Vlaanderen, waar Geraardsbergen sinds 1056 deel van uitmaakt, is de Bartholomeusverering niet zozeer door de Vlaamse graven aangezet: in Béthune is de stichting een initiatief van de lokale heren en in Brugge groeit de latere Bartholomeusabdij vanuit een kluizenaarscel. Er een uitgesproken belangstelling van de graven voor reliekendevotie van eigen heiligen uit Vlaanderen.[79]

Verder blijken de parochiale verhoudingen binnen het Geraardsbergen van toen niet onmiddellijk te zijn gewijzigd na Boudewijn VI, gelet op de vaststelling dat er in 1096, bij de herstichting van de Sint-Pietersabdije, nog een afhankelijkheid bestaat tussen Hunnegem en de kerken van Geraardsbergen en Boelare. Wat wel niet te betwijfelen valt, is de vaststelling dat Boudewijns vrijheidskeure de uitbouw van de verschillende stadsfuncties en dus ook van de religieuze component, met de oprichting van een latere 12de-eeuwse dekenij Geraardsbergen,

78 Over het patrocinium, de patroonstitel, waarvoor minstens een altaarreliek in de kerk die naar de heilige genoemd wordt, aanwezig is o.m. A. ANGENENDT, *Heilige und Reliquien*, p. 203-206 en H. FLACHENECKER, *Patrozinienforschung in Deutschland*, in: *Concilium medii aevi*, 2, 1999, p. 145-163.

79 De Vlaamse graven concentreren hun interesse vooral op relieken van eigen Vlaamse heiligen. Het bezit van die relieken is voor hen een onmisbaar onderdeel voor een efficiënt politiek bestuur. De bovenaardse maat van de reliekenverering niet alleen in het Vlaamse graafschap, maar trouwens over heel West-Europa geeft aan de politiek van de machthebbers een heilige dimensie. Hiervoor E. BOZÓKY, *La politique des reliques des premiers comtes de Flandre: Les reliques. Objets, cultes, symboles*, 1999, p. 271-292.

gunstig heeft beïnvloed.[80]

Misschien lijkt de volgende veronderstelling nog het meest aannemelijke scenario voor de invoering van een Bartholomeuspatrocinium in Geraardsbergen. Ondanks de aanwijzing dat Hunnegem in het midden van de 12de eeuw nog als hoofdkerk blijft fungeren, zoals de bevestigingslijst van abdijbezittingen door bisschop Nikolaas I van Kamerijk ca. 1142/1149 aangeeft, mag men toch de uitbouw van parochie, abdij en dekenij in de 1ste helft van de 12de eeuw niet over het hoofd zien. Vooral aan het invoeren van de dekenale omschrijving Geraardsbergen kan een opwaardering van de *capella* van Geraardsbergen met de invoering van het patroonschap van de apostel te koppelen zijn. Twee schenkingen aan de Ninoofse abdij werden geacteerd *in capella ad (apud) Montem Geraldi* (1186 en 1189), tweemaal in aanwezigheid van *Arnoldus decanus*, de landsdeken van Geraardsbergen.[81] Ook voor de abdij van Affligem is een oorkonde uitgevaardigd door de landsdeken Th(eodericus) *apud Geraldimontem in capella* in maart 1226 (n.s.).[82] In 1201 deed graaf Boudewijn van Vlaanderen en Henegouwen een schenking van zes bunder in het Raspaillebos aan de abdij. De oorkonde werd uitgevaardigd *apud Geraldimontem in capella.*[83]

Ook nog de volgende vaststelling is belangrijk. In de 2de helft van die 12de eeuw, tussen 1149 en 1174, verwerft de Sint-Pietersabdij, die bijna al een eeuw vroeger in Geraardsbergen is hersticht, een reliek van Sint-Adriaan en wordt ze voortaan de Sint-Adriaansabdij genoemd.[84]

80 Het Brabantse aartsdiocees met de uitbouw van zeven dekenijen, waaronder dan ook Geraardsbergen, vanaf 1036-1046 bij P. CHARRUADAS-M. DE WAHA, *Centralité religieuse et développement urbain. Notes sur la fixation du doyenné de Bruxelles aux 11e-12e siècles*, in: *Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine*, 41, 2009-2010, p. 46-49; de auteurs zijn echter op grond van een vermelding *Henricus bunleretensis decanus - Hendrik deken van Boelare* in 1166 (J. DE SMET, *Recueil des chroniques de Flandre,* II, p. 770) van oordeel dat een dekenij met de naam 'Boelare' voorafging aan een dekenij 'Geraardsbergen' en de naamswissel dekenij Boelare/Geraardsbergen er kwam door de toekenning van stadsrechten aan Geraardsbergen.
Een deken *A... decanum* (accustiefvorm) *de Geraldi monte - A. ... deken van Geraardsbergen* doet echter al kort na 1130 afstand van tiendenrechten, die hij had op het pachthof Muysenhole (Deftinge) ten voordele van de Sint-Pietersabdij te Gent (A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand*, Gent, 1861, p. 129, nr. 209).

81 RAG, Abdij Ninove, nr. 78 fol. 126 en 142. De eerste tekst is gedateerd in de maand april (mededeling dr. D. Van de Perre).

82 E. DE MARNEFFE, *Cartulaire d'Afflighem* (reprint ARAB 87), Brussel, 1997, p. 438-439.

83 RAG, *Sint-Adriaansabdij,* nr. 2, fol. xxi v°

84 Laatste vermelding van de 'Sint-Pietersabdij' bij de schenking van het *altare* van de *capella* in Onkerzele aan de abdij in 1149; eerste vermelding van de 'Sint-Adriaansabdij' in een akte van abt Geraard in 1174; daarvoor o.m. G. VAN BOCK-STAELE, *Monasticon belge. VIII. Flandre Orientale. 2*, Luik, 1977, p. 79-80. De reliekaankomst van Sint-Adriaan in die periode bij D. VAN DE PERRE, *De aankomst van de reliek van Sint-Adriaan te Geraardsbergen*, in: *Het Land van Aalst*, 65, 2013, p. 286-289. De abdij behoudt dit patrocinium tot haar opheffing en verkoop in 1794.
Van een nieuwe kerkwijding bij de patrociniumwissel is ook hier geen archivalisch getuigenis. Over de toch zeldzame procedure van patroonswissel R. FUHRMANN, *Kirche und Dorf. Religiöse Bedürfnisse und kirchliche Stiftung*, Stuttgart, 1995, p. 69-70.

Links: Beeld Sint-Bartholomeus (ca. einde 17de eeuw).
Het grote Sint-Bartholomeusbeeld, toegeschreven aan beeldhouwer Gabriël Grupello (Geraardsbergen 1644 -Kerkrade 1730), afkomstig van het hoofdaltaar uit de Sint-Bartholomeuskerk en nu opgesteld in de hall van het stadhuis te Geraardsbergen. De apostel wordt er uitgebeeld met het mes van de marteling in de linkerhand en met de afgestroopte huid op de rechterarm.
(Foto J. Coppens, erfgoedambtenaar stad Geraardsbergen)

Rechts: Sint-Bartholomeus. Predella van het hoofdaltaar in de Sint-Bartholomeuskerk te Geraardsbergen. 1890/1891. Sint-Bartholomeus in de apostelrij van de predella op het neogotische hoofdaltaar, toegeschreven aan Remi Rooms (1861-1934). De apostel houdt het mes van zijn marteling in de handen. (Eigen foto)

In tegenstelling met de hoger vermelde Bartholomeusstichtingen in bv. Béthune, Luik, Brugge of Frankfurt, neemt de Geraardsbergse abdij dus voor haar originele Sint-Pieterspatroon geen Bartholomeuspatroonschap, maar een Sint-Adriaanspatrocinium aan. Die keuze voor Sint-Adriaan is trouwens de start geworden van een religieuze 'haat-liefde-verhouding' tussen de reguliere abdij en de seculiere Bartholomeusparochie in Geraardsbergen tot opheffing van de abdij tijdens de Franse revolutie.

Het is verder even opvallend dat er precies in diezelfde periode, mogelijk in het abdijscriptorium, met de oorkonden van 1096 (de stichtingsoorkonde van de abdij) en van 1142/1149 (de bevestigingsoorkonde van bisschop Nikolaas I) door de monniken geknoeid wordt om een valse oorkonde, zogezegd uit het jaar 1081, samen te stellen met voor hen gunstige regeling van parochierechten te Geraardsbergen.[85]

Precies in die parochiale ontwikkeling vanaf toen hebben voor de Bartholomeuskerk en de ermee samenhangende verering van de apostel twee factoren een beslissende rol gespeeld. Vooreerst is er een grotere aantrekkingskracht geweest van Sint-Adriaan als 'succesvolle' bedevaartheilige, die vanuit de vermogende abdij krachtig is ondersteund en waartegen de inbreng van de Sint-Bartholomeusparochie en zijn verering tot 1515, het jaar waarin de parochie nieuwe relieken van de apostel verwierf, onbeduidend was.[86]

Ten tweede wordt de Bartholomeuskerk, waarin sedert de 2de helft van de 13de eeuw een kapelanie van O.-L.-Vrouw is ingesteld, volledig in de schaduw gesteld door een Broederschap van O.-L.-Vrouw, dat als een pseudo-kapittel van kanunniken met ondersteuning van vermogende leken vanaf de 14de eeuw gevormd wordt met (twaalf) priesters die geen *cura animarum - parochiedienst* hebben, maar het getijdenofficie bidden in de parochiekerk. De machtige Broederschap heeft haar kapel in de Sint-Bartholomeuskerk op de Markt, die doorgaans de kapel van *O.-L.-Vrouw ter capellen op de Marct* heet. Ze verdringt het

85 Over die valse oorkonde van 1081 E. VAN MINGROOT, *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen*, p. 26 e.v.

86 De bedevaarten naar Sint-Adriaan in Geraadsbergen, ook 'Adrianopolis' genoemd vooral in de 15de eeuw bij A. DE PORTEMONT, *Recherches historiques sur la ville de Grammont en Flandre. 2*. Gent, 1870, p. 186-191; G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen in woord en beeld. 1096-2002*, Geraardsbergen, 2002, p. 212-216 en G. VAN BOCKSTAELE, *De Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen. III. De pelgrimstekens van de H. Adriaan te Geraardsbergen (15e - 16e eeuw)*, Geraardsbergen, 1996, p. 155-164.
Het is opvallend hoe bv. nog in 17de -eeuwse 'naslagwerken' over reliekenverering Sint-Adriaan wel en Sint-Bartholomeus te Geraardsbergen niet worden vermeld; A. DE RAISSE (Rayssius), *Hierogazophylacium Belgicum sive thesaurus sacrarum reliquiarum Belgii*, Dowaai, 1628, p. 1-2 '*In S. Adriani coenobio, Geraldi Montibus Flandria*'. De auteur onderzocht relieken van 1624 tot 1627.

Bartholomeusvocabel tot de tweede helft van de 15de eeuw volledig.[87]

Zo bekleedt de Bartholomeusparochie onder de religieuze instellingen van het parochiewezen in Geraardsbergen tijdens de volle middeleeuwen slechts de derde plaats na de Sint-Adriaansabdij en de O.-L.-Vrouwbroederschap.

Hoe dan ook, vanaf de middeleeuwen blijft de apostel Bartholomeus aanwezig in het parochiale en sociaal-politieke leven te Geraardsbergen. De middeleeuwse stadskermis met een vrije jaarmarkt wordt op de feestdag van Sint-Bartholomeus (24 augustus) gevierd.[88] In Rome wordt er in 1379 een kapelanie *in ecclesia S. Bartholmei Geraldimontensis* toegewezen[89] en in de tweede helft van de 15de eeuw, tussen 1456 en

87 In een akte van 1323, waarin de bisschop van Kamerijk de Broederschap terechtwijst voor usurpatie van parochiale rechten bij biechthoren en kerkgang van jonge moeders ten nadele van de abdij (*abbatem et conventum monasterii S. Adriani Gerardimontensis*) en de pastoor (*curatum parrochialis ecclesiae dicti loci*) van de (Sint-Bartholomeus)parochiekerk, heet de broederschap *quamdam confraternitatem, quam guldam vocabant, olim per capellanos, et confratres in villa Gerardimontensi motu suo proprio institutam - een broederschap, die ze gilde noemen, eertijds door kapelanen en medebroeders in de stad Geraardsbergen op eigen initiatief opgericht* (kopie van de akte door notaris Hendrik Ruyssinck op 16 februari 1672 naar het origineel, RAG., *Aartsbisdom Mechelen*, M 240, gedrukte *Summarium, nr. 11* (Rome, 1693) van bewijsstukken in de betwisting tussen abdij en parochiekerk over de parochierechten.
Een duidelijke vermelding met onderscheid van O.-L.-Vrouwkapel en (Sint-Bartholomeus)parochiekerk bv. in het testament van Jan Gaylinc (21 september 1333): *Item lego domino plebano de geraldimonte duos solidos annuatim ad anniversarium meum faciendum. ... Item ad fabricam capelle beate Marie in foro de geraldimonte duodecim denarios et duodecim denarios annuatim ibidem ad luminaria. Item lego duodecim denarios annuatim ecclesie parochialis de geraldimonte ad hoc ut provisores ecclesie faciant unam candelam comburendam ante magnam ymaginem beate Marie in capella fori predicti in quolibet festo assumpsionis gloriose virginis - Ook geef ik aan de heer pastoor van Geraardsbergen jaarlijks twee deniers voor mijn jaarmis ... Ook aan de beheerders van de kapel van O.-L.-Vrouw op de Markt van Geraardsbergen jaarlijks twaalf deniers en twaalf deniers voor de kaarsen. Ook geef ik jaarlijks twaalf deniers aan de parochiekerk van Geraardsbergen opdat de beheerders van de kerk een kaars doen branden voor het grote beeld van O.-L.-Vrouw in de kapel op de Markt op elk feest van de hemelvaart van glorievolle Maagd* (RAG. , *Familiefonds de Ghellinck*, 15).

88 De kermis volgens de oudst bewaarde stadsrekening in (augustus) 1392: het stadspersoneel (*cnapen ende gaersoenen van der wet*) waakt twee dagen en nachten om brand te voorkomen *in kermesavonde ende in kermesdag*; de muzikanten (*pipers*) van (de heer van) Boelare spelen en de stadswachter doet zijn stadsronde (Algemeen Rijksarchief Brussel = ARAB., Rekenkamer, 35213, f. 29). De kermisdag ook volgens de oudst bewaarde rekeningen van het O.-L-Vrouwhospitaal: *Ouxt maent ... item den xxiiijsten dach onse kermesse* (RAG., *Hospitaal Geraardsbergen*, 11, f. 26v, rekening 7 nov. 1419 - 7 nov. 1420); dezelfde kermisdag ook in de rekeningen van 1421 (nr. 12, f. 25), 1422 (nr. 13, f. 24) en 1423 (nr. 14, f. 21v).
Het bestaan van de vrije jaarmarkt op Bartholomeusdag volgens een akte van Karel V over het verleggen van de jaarmarkt naar de eerste werkdag volgend op de feestdag van Bartholomeus (juli 1518): *dat hier voortyts onse voirsaten graven van Vlaenderen saligher ghedachtenis ... gheoctroyeert hebben ghehadt te moghen houden in de zelve stede een vrye jaermarct up Sinte Berthelmeeus dach* (ed.: A. DE PORTEMONT, *Recherches. 2*, p. 438-440).

89 De kapelanietoewijzing aan Nikolaas Rabbaut op 24 januari 1379 (K. HANQUET-U. BERLIERE, *Documents relatifs au Grand Schisme. Lettres de Clément VII (1378-1379)* in: *Analecta Vaticano-Belgica. XII*, Rome, 1930, p. 199); ons meegedeeld door dr. D. Van de Perre, waarvoor dank.

1476, is de hoger opgeleide *magister Johannes vanden Boechoute rector et curatus opidi et ecclesie Sancti Bartholomei Geraldimontensis - Jan vanden Boechoute pastoor van de stad en van de Sint-Bartholomeuskerk in Geraardsbergen.*[90]

Voor de kerk en de verering van Sint-Bartholomeus is het jaar 1515 van uitzonderlijke betekenis. In het regelmatig terugkerende punt van betwisting tussen de Sint-Adriaansabdij en de Bartholomeuskerk over de inkomsten in de parochiekerk uit offeranden, wordt er op 10 juli 1515 in de schepenbank een opmerkelijke oorkonde uitgevaardigd. Uit de akte blijkt dat er vanuit stad en parochie een verzoek van Daniël van Boechout, baron van Boelare, van Jan de Costere, pastoor van Sint-Bartholomeus, van de schepenen als opperkerkmeesters en van meerdere niet nader genoemde geestelijken en leken is geweest aan de kartuizers van de nabije priorij van Sint-Martens-Bos in Sint-Martens-Lierde om de reliek van Sint-Bartholomeus, die de kartuizers al lang in hun bezit hebben, aan de kerk in Geraardsbergen af te staan. De aanvragers hopen de reliek in de Bartholomeuskerk te mogen *stellen verheffen ende eeren.*[91]

De bij name genoemde initiatiefnemers van de relieken-*translatio* zijn de wereldlijke overheid in de persoon van baron Daniël van Boechout van Boelare (ca. 1455 - † 1525) en de kerkelijke overheid met Jan de Costere, de pastoor van de Sint-Bartholomeuskerk.

De baron, wiens kasteel op ca. 1,5 km van het stadscentrum ligt, is ongetwijfeld de belangrijkste figuur onder de aanvragers. Als raadsman van de Utrechtse bisschoppen en van landsheer Filips de Schone, verblijft hij echter meestal in kastelen rond Utrecht.[92] Diplomatieke missies en bestuursopdrachten brengen hem wel regelmatig naar Vlaanderen en naar Geraardsbergen. Zo is hij op 15 mei 1515 in de stad om er als plaatsvervanger van zijn schoonvader Jacob van Luxemburg, de koninklijke stadhouder in Vlaanderen, de nieuwe schepenen aan te

90 Pastoor Jan vanden Bouchoute in een akte van 26 november 1460 over een akkoord met de Broederschap van O.-L.-Vrouw in verband met de opbrengsten van diensten in de kerk: *Johannes vanden bouchoute prebyter rector parochialis ecclesiae Sancti Bartholomej Geraldimontensis* (RAG., *Sint-Adriaansabdij Geraardsbergen*, 137 (regest 318); vermelding van deze pastoor ook al in 1456 (zonder benaming parochiekerk, RAG., *Karmelieten Geraardsbergen*, regest 9), in 1461 en in 1476 (RAG., *Sint-Adriaansabdij Geraardsbergen*, regesten 319 en 348).

91 De aanvragers hebben dus een *translatio* (overbrenging), een *elevatio* (plechtige verheffing op de plaats van aankomst) en een openlijke verering van de reliek op het oog.
De verwerving van de reliek door de kartuizers in Lierde is niet te achterhalen. J. STILTINGUS geeft bv. een Bartholmeusreliek aan in de kartuize van Keulen (= *AA. SS., Aug. V, De S. Bartholomæo*, p. 107).

92 Over Daniël van Boechout J. COPPENS, *Bestelde Daniël van Boechout baron van Boelare de aanbidding der Wijzen van Jan Gossaert alias Mabuse voor de Sint-Adriaansabdij ?*, in: *Gerardimontium*, 252, 2013, p. 3-21.

stellen en de stadsrekeningen te controleren.[93] Pastoor Jan de Costere († 1519), die mogelijk al ca. 1500 ook pastoor is in Steenhuize voor hij in de stad komt, blijft verder een onbekend iemand.[94]

Vijf van de zeven schepenen-oorkonders, Ghylain van Yedeghem (1510-1530), Jan vanden Dale (1513-1540), Julyaen Huysselin (1508-1521), Joos vander Molen (1515-1535) en Jan de Knybbere (1513-1547) vormen een jonge groep politici en staan aan het begin van hun politieke carrière. Schepenen Jan Nouls (1499-1531) en Jan Claus (1491-1515) daarentegen zijn al 15 à 20 jaar politiek bedrijvig. De schepenen Van Yedeghem, vanden Dale, vander Molen en Claus behoren bovendien tot gevestigde schepengeslachten.[95]

Baron en pastoor behoren samen met schepenen Jan Nouls en Jan de Knybbere tot de oudere groep van de aanvragers. Het besluit rond de *translatio* lijkt dus door een dus een evenwichtig samengestelde groep te zijn genomen.

Er blijkt verder in de stad een brede consensus te zijn van geestelijken, - mogelijk de priesters van de Broederschap van O.-L.-Vrouw in de parochiekerk - en van leken - mogelijk ambachten met Bartholomeus als patroon - over de aanvraag.[96] De benedictijnse Sint-Adriaansabdij met haar aloude verering van de relieken van Sint-Adriaan, houdt zich in de parochiale aanvraag afzijdig.

Opvallend in de besluitvorming is toch wel de houding van baron van Boechout. Normalerwijze is hij in de religieuze verhoudingen binnen de stad ongetwijfeld de pleitbezorger van de belangen van de abdij, waarvoor de komst van de nieuwe relieken een bedreiging vormt in de eigen verering van Sint-Adriaan. Als vertegenwoordiger van het

93 Daarvoor de stadsrekening in RAG., *Oud stadsarchief Geraardsbergen*, 943, f. 28v (rekening van 1 mei 1515- 1 mei 1516); ook op 15 mei en 15 juli 1515 is de baron in de stad (f. 34). De stadsrekeningen van 1511 tot 1522 vermelden trouwens regelmatig de aanwezigheid van de baron in Geraardsbergen o.m. op doorreis naar of vanuit kasteel Beverweerde (Utrecht) naar Sint-Omaars, of naar of van Rijsel.

94 Een Jan de Coster als pastoor in Steenhuize bij J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796. Deel V*. p. 133.

95 De data geven de uiterste vermeldingen in dienstjaren van de schepenen aan volgens de schepenlijsten bij A. DE PORTEMONT, *Recherches sur la ville de Grammont. 2*, p. 33-38.

96 Er zijn geen aanwijzingen voor deze inbreng van ambachten. De ambachten van lederbewerking in de stad hebben Sint-Crispiaan en Sint-Crispinianus als patroon; de beenhouwers zouden Sint-Bartholomeus als patroon hebben, maar worden ook vernoemd als nering 'Besnijdenisse Ons Heeren' (A. DE PORTEMONT, *Les recherches. 2*, p. 86-87; V. FRIS, *Geschiedenis*, p. 399; J. VAN KERCKHOVEN c.j., *Gilden van ambachten en neringen te Geraardsbergen*, Geraardsbergen, s.d., p. 18-22 en 31-33.

centrale landsbestuur sluit hij zich echter loyaal aan bij de aanvragers.[97]

Op 10 juli 1515 hebben de prior en zijn convent al een positief antwoord gegeven op de vraag vanuit Geraardsbergen. De oorkondende schepenen zijn dankbaar van oordeel dat de stad de kartuizers nooit voldoende zal kunnen danken voor de afstand van de reliek.

Het moment van de (plechtige) *translatio* is niet exact bekend. Alleen staat vast dat de reliek op 16 april 1516 in de stad is. Commissarissen van het bisschoppelijk hof (van Kamerijk) - ze krijgen van de stad twee kannen Beaunewijn gepresenteerd - onderzoeken de reliek en leggen getuigenis af over zijn echtheid.[98]

Een melding van het daaropvolgend plechtig moment van de *elevatio* - *de verheffing* van de reliek in de parochiekerk is in de stadrekening niet neergeschreven, maar nog in de loop van hetzelfde jaar 1516 neemt de Bartholomeusverering in de stad een hoge vlucht. De gilde van de rederijkerskamer speelt de passielegende van Sint-Bartholomeus. Er is, vermoedelijk op kermisdag, een eerste ommegang met de reliek door de stad en de rederijkers beelden diverse personages uit.[99] Hoezeer achter de religieuze *translatio* en de *elevatio* van de reliek ook een sociaal-economisch luik schuilgaat, blijkt al dadelijk uit deze vaststelling. Vóór juli 1518 vragen de schepenen naast de aloude vrije jaarmarkt op Bartholomeusdag nog de inrichting van een

97 Daniel van Boechout is mogelijk de tussenpersoon tussen de abdij met abt Jan de Broedere (van Coppenholle) en schilder Jan Mabuse, wiens 'Aanbidding van de Wijzen' in de abdijkerk werd opgehangen. De baron en zijn echtgenote wensten bij testament in de abdij begraven te worden (J. COPPENS, *Bestelde Daniël van Boechout ...?*, p. 16; G. VAN BOCKSTAELE, *Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij*, p. 166.

98 '*Ghepresenteert mijn heeren de commissaryssen uten gheestelic hove die hier waren om tbesouc ende orconscap vanden reliquen van myn heere St. Bertelmeus patroen*; de rekeningenpost in de rekening van 1515-1516 (RAG., *Oud stadsarchief Geraardsbergen*, 946, f. 37); uitgave van de post ook bij V. FRIS, *Uittreksels der stadsrekeningen van Geeraardsbergen, van 1475 tot 1658*, in: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*. 20, 1912, p. 64.
De huidige reliek in een houten schrijn lijkt een armfragment van ca. 12 cm lang te zijn. Over de reliek, het houten schrijn en het zilveren pronkschrijn de bijdrage (in voorbereiding) van L. COCK, *Sint-Bartholomeuskunst in Geraardsbergen*.

99 '*Betaelt den gulde dekins vande rethoriken ... tot hulpen vande stellagen ende costen die zij deden ten daghe dat zij speelden de passie ende legende van St. Bertelimeus apostele ... Betaelt den gulde voorscreven dat zij ten omme ganghe van Ste Bertelimeus inde processie omme reden in diversche personaigen ende devote figuren*' (RAG., *Oud stadsarchief Geraardsbergen*, 944, f. 42-42v).
Het uitgebeelde passieverhaal halen de rederijkers mogelijk uit de *Legenda aurea*, een verzameling biografieën van heiligen, samengesteld door de Lombardische dominikanermonnik Jacobus de Voragine (1228-1298). In januari 1358 voltooide Petrus Naghel van Aalst, kartuizer in de priorij aldaar, zijn Middelnederlandse vertaling van de *Legenda* (G. CLAASENS, *Dietschen soe ic naest mach. Petrus Naghel en de kartuis van Herne als vertaalcentrum (1358-1388)*, in: *Het zwijgzame verleden. 700 jaar kartuizerkroniek*, Herne, 2014, p. 83-84). In 1507 koopt Liesbeth van Steengracht, de overste van het hospitaal in Geraardsbergen een exemplaar van de *Gulde Legende* (G. DE VOS, *"Onser Liever Vrouwen" hospitaal van Geeraardsbergen*, Geraardsbergen, 1903, p. 200).

tweede jaarmarkt en de verplaatsing van de originele (middeleeuwse) jaarmarkt van 24 augustus naar de eerste werkdag volgend op de feestdag. De oktrooi-akte van keizer Karel V hierover in juli 1518 weigert wel de aanvraag van die tweede marktdag, maar regelt toch de marktverplaatsing naar de eerste werkdag. Door de grote toeloop van handelaars en kopers is de religieuze viering van de feestdag immers in het gedrang gekomen.[100]

De Sint-Adriaansabdij moet de opgang van deze succesvolle Bartholomeusvieringen, vanuit parochie en stadsgemeenschap, als bedreiging voor de devotie van en de pelgrimage naar haar eigen patroon hebben gezien. Nog in oktober van hetzelfde jaar 1515, voor de apostelreliek officieel is onderzocht, neemt de abdij de parochierechten van de Sint-Bartholomeuskerk bij pauslijke bulle van Leo X op 15 oktober volledig over. De parochiekerk op de Markt wordt voortaan een 'abdijkerk', waar de abt de inkomsten int en een eigen monnik als pastoor mag aanstellen. Het is ook hierbij tekenend dat abt Jan de Broedere op 2 oktober 1519 een lijst van eigen reliekenbezit in zijn abdij laat opstellen.[101] Het broze vergelijk over parochierechten, dat tussen abdij en parochie in de twee à drie eeuwen vooraf was gegroeid, wordt hier dus grondig verstoord. Abdij, pastoor en Broederschap van O.-L.-Vrouw zijn tot het einde van de 18de eeuw in deze pauselijke toewijzing een bron van betwistingen blijven vinden.[102]

5. De heilige Bartholomeus, zijn reliekenverwerving. Een samenvatting

Bartholomeus is een apostel met een meer legendarische dan historische dimensie: een jonge volwassene uit de omgeving van Jezus Christus, die het evangelie in Azië heeft verkondigd en er een marteldood is gestorven. In het Latijnse Westen verschijnen schaarse biografische,

100 De akte van Karel V, met het aangeven van de toeloop en de bedreiging van de religieuze dimensie van de feestdag al bij *noot 88*; de stadsrekening van 1518-1519 met de aanvraag voor een tweede jaarmarkt, de weigering ervan en de verplaatsing van de eerste marktdag: *Betaelt bijder handt van Pieter Deskiens scepene over zekere costen aengaende den vercrijghene van noch een vrije jaermerct dwelkke bijden rade ons gheduchten heeren niet gheconsenteert noch ghegheven en es gheweest ende den andere te verlegghene ... clx pond xvj scellingen parisis* (RAG., *Oud stadsarchief Geraardsbergen*, 945, f. 56-56v). Ook in uitgave bij V. FRIS, *Uittreksels*, p. 65.

101 De lijst bij A. DE PORTEMONT, *Recherches historiques. 2*, p. 191-192, n. 2.

102 Het incorporatiedossier van de parochiekerk, met gedrukte syllabus van de incorporatiestukken en akten van de talrijke betwistingen, tweehonderd jaar lang, in RAG., *Aartsbisdom Mechelen*, M 240.
Daarover ook de bijdrage (in voorbereiding) van D. VAN DE PERRE, *Een nieuwe visie*.

vaak legendarische inlichtingen over hem bij Eusebius van Caesarea (3de-4de eeuw), in een *Passio Sancti Bartholomaei - De passie van Sint-Bartholomeus* uit de 6de eeuw, bij Gregorius van Tours (6de eeuw) en Isidorus van Sevlla (6de-7de eeuw). De historische tocht van zijn (vermeende) resten vanaf Lipari over Europa en de verering ervan is bij de middeleeuwse kroniekschrijvers vanaf de 11de eeuw beter te volgen.

Hierbij blijkt dat voor het ontstaan van Bartholomeuskerken en de verwerving van de apostelrelieken de 11de en 12de eeuw 'succesvolle' eeuwen zijn.

In het Duitse *imperium Romanum* hebben er zich in Luik, vanaf 1008, en Frankfurt, wellicht vanaf 1167, kernen van Bartholomeusverering ontwikkeld. Ook het graafschap Vlaanderen kent met de verering in Béthune, vanaf 999, Brugge, vanaf 1060, en Geraardsbergen, vóór 1182, vroege Bartholomeuscentra. In het Engelse Canterbury verkoopt de Beneventaanse bisschop een apostelarm in 1023.

De aanzet tot de verering is vaak een lekeninitiatief. De Duitse keizers, Otto II, Otto III en Frederik I Barbarossa, koningin Emma en koning Cnut in Engeland zijn gekroonde initiatiefnemers en begunstigers. De plaatselijke heer van Béthune behoort tot de hogere adel in het Vlaamse graafschap. Religieuze initiatieven zijn minder talrijk. De kanunnikenproost in Luik en de semi-legendarische kluizenaar van Brugge staan bij het begin van de apostelcultus in hun omgeving. De Geraardsbergse aanzet is niet meer te definiëren.

Er zijn motieven van eigen prestige te achterhalen bij de initiatiefnemers voor de verspreiding van de apostelcultus (de hertogen van Benevento, de Duitse keizers). De aanzet in Canterbury en in Luik echter is niet vrij te noemen van enige malversatie bij het (mogelijk) gesjoemel van de koning in Compostella en bij de reliekenverkoop van de bisschop uit Benevento.

In vier van de zes aangehaalde modellen, in het Vlaamse Béthune en Brugge en in de keizerlijke rijkskerk met Frankfurt en Luik, dus in elk geval in een regio-overschrijdende samenhang, wordt de verering naderhand gedragen door kanunnikenkapittels. De kanunnikenkapittels hebben opgang gemaakt in de 11de en 12de eeuw en zijn als 'liturgische specialisten' de zorgdragers voor relieken.[103] De Christ Church in het Engelse Canterbury heeft een aartsbisschoppelijke functie en de niet-exclusieve apostelverering is er ondersteund door de (benedictijnse) gemeenschap van de kathedraal. In Geraardsbergen ontstaat er eerst bij

103 Voor de groei van de kapittels in Vlaanderen en hun reliekenzorg als 'liturgische specialisten' B. MEIJNS, *Aken of Jeruzalem ?.1*, p. 968-971.

het einde van de 13de eeuw een pseudo-kapittel in de Bartholomeuskerk, dat echter door zijn toewijding aan O.-L.-Vrouw maar terzijde de Bartholomeuscultus heeft gedragen.

De relieken zelf moeten zijn opgedeeld vanuit Rome of Benevento, waar de plaatselijke clerus de volledigheid van het apostellichaam blijft claimen. Opvallend is, naast een schedelfragment van Frankfurt en een kaaksbeen in Brugge, de aanwezigheid van meerdere armfragmenten in Béthune, Canterbury, Geraardsbergen (?) en Luik.[104]

De verwerving van de originele altaarrelieken van de apostel bij de wijding van zijn kerken is vaak niet meer te achterhalen. Eerdere meldingen over de latere verwerving van uitzonderlijke relieken, die kunnen dienen tot grotere volksdevotie, bleven voor Béthune (1440), Geraardsbergen (1515) en Brugge (1680) bewaard.

Naast Benevento, Frankfurt en Luik, waar de Bartholomeusverering in het cultureel leven van de stad bleef bestaan, kan ook Geraardsbergen roemen op een eeuwenlange cultus van de apostel. Tot op heden gaat zijn ommegang in een 'Processie van Plaisance' op kermiszondag na de feestdag van de apostel (24 augustus) met de apostelreliek door de stad in een merkwaardig samengaan van de parochiegeestelijkheid, het stadsbestuur en de socio-culturele verenigingen.

Marcel Cock
Pijlekaart 103
9506 Schendelbeke

104 Zijn de talrijke armfragmenten een mogelijke verklaring voor het onderzoek van de resten in Benevento, waar het verdwijnen van armbeenderen is vastgesteld?; zie al *noot 32*.

Bijlage

De schepenen van Geraardsbergen oorkonden dat de kartuizers van de priorij Sint-Martens-Bos te Sint-Martens-Lierde de reliek van Sint-Bartholomeus willen afstaan aan de Sint-Bartholomeuskerk in Geraardsbergen.

s.l., 10 juli 1515

A. Origineel: Perkament. Rijksarchief Gent, *Oud stadsarchief Geraardsbergen*, 637; uithangend schepenzegel in bruine was op enkele staart.
B. Uitgaven:
a) J. VAN WAESBERGHE, *Gerardimontium*, Brussel, 1627, p. 183-185 (met onjuiste weergave van de originele spelling). *b)* A. DE PORTEMONT, *Recherches historiques sur la ville de Grammont en Flandre. 2*, Gent, 1870, p. 246-247 (met onjuiste weergave van de originele spelling). *c)* J. VAN KERCKHOVEN, *De ommegang of processie van Plaisance en de reuzen te Geraardsbergen*, [Geraardsbergen], 1978, p. 1-2 (naar *b*).
C. Regest: L. VAN WERVEKE, *Inventaris van het archief der stad Geraardsbergen*, Tongeren, 1935, p. 62, nr. 637.

Wij scepenen van der poort van Gheeroudsberghe, doen te wetene dat uter neerentster bede ende versoeke van edelen weerden wijsen ende discreten joncheere Danneel van Boechout heere vanden lande van Boelaer etc., her Janne de Costere presbytere ende prochyepape vander cueren van Gheeroudsberghe voorscreven, van ons scepenen als opperkerckmeesters vander principaelder prochyekerken van mijnen heere Sente Bertolomeus kerke inde voorseide poort, ende van vele meer andere goede mannen, gheestelic ende weerlic, vander selver poort, die wij ghedaen ende aensocht hebben, anden eerweerdeghen vadre in Gode broeder Michiel, pater ende pryoor des cloosters ende godshuus vanden chartreusen ten bossche inde prochye van Sente Martenslierde, ende sijnen convente ghemeenlic om van hemlieden te vercrijghene zekere reliquien die over meneghe langhe jaeren onder hemlieden gherust ende gheweyst sijn vanden heyleghen weerden Appostele Gods ende martelare Sente Bartholomeux onsen patroon, in wyens name onse voorseide principale prochyekerke gheconsacrert ende ghewijt es, dat zy ons wilden gheven ende ottroyeren de selve reliquien ten fijne dat wij die inde eere Gods ende den grooten heere Sente Bertholomeux in sijne voorseide prochyekerke stellen verheffen ende eeren moghen zo daer toe dient ende behoort. Twelke de voorseide pater pryoor ende convent tot onser neerentster bede ende versoeke gheneghen zijnde gheerne ende lieflic ghedaen ende ghelevert hebben; dies wij hemlieden te vullen nemmermeer bedancken en zullen connen. In kennessen ende danckbaerheden van desen so hebben wij Ghylain van Yedeghem, Jan vanden Dale, Jan Claus, Jan Nouls, Julyaen Huysselin, Joos vander Molen ende Jan de Knybbere scepenen vander poort van Gheeroudsberghe voorscreven dese presente letteren ghedaen zeghelen metten zeghele van onsen scependomme uuthanghende. Twelke was ghedaen int jaer ons heeren alsmen screef duyst vijfhondert ende vijfthiene den xen dach julij.[105a]

105 [a] 7 juli in uitgaven *b) en c)*.

DE EERSTE VIJF OORLOGSMAANDEN IN AALST VOLGENS DE VERSLAGGEVERS VAN DE KRANT *VOORUIT*

Deel 2. Een oorlogsdrama teistert Aalst (zondag 27 september – zaterdag 3 oktober 1914)

Marc UYTTERSPROT

1. Beknopt overzicht van de gebeurtenissen. Het oorlogsdrama van 26, 27 en 28 september

Op zaterdag 26 en zondag 27 september brak de hel los nabij de Denderoevers in Aalst. Hoewel het leed van de Aalsterse bevolking terecht in de plaatselijke geschiedschrijving de grootste aandacht krijgt, is het belangrijk ook de militair-strategische betekenis van de 'slag om Aalst' in het daglicht te stellen. We knopen aan bij wat in Deel 1 hierover al geschreven is.[1] Het Duitse offensief richting Parijs liep vast aan de Marne in de tweede week van september. Daardoor moesten de Duitsers hun aanvalsstrategie wijzigen. De snelle oversteek van de Schelde in Dendermonde en de verovering van het Land van Waas met het oog op de omsingeling van Antwerpen werd voor de Duitsers een strategische prioriteit. Ze wilden beletten dat de Belgische troepen de fortengordel van Antwerpen zouden kunnen ontvluchten en het naar de kust teruggetrokken Belgische leger zouden versterken. Het was de taak van de meest noordelijke Duitse divisie, de *37e Landwehr Infanterie Brigade*, dit offensief uit te voeren. Zo kreeg de bezetting van Aalst en het achterliggende Land van Aalst, tot eind september een militair niemandsland, plots strategische betekenis.

Een derde uitval van het Belgische leger op 25 september vanuit Antwerpen was de aanleiding voor de militaire confrontatie in Aalst. Die poging tot versterking van de Belgische posities in Aalst en in de Dendervallei verliep vanuit Gent, waarheen troepen uit Antwerpen met de trein waren aangevoerd en vanuit Dendermonde waarheen eveneens

1 Zie Deel 1, nr. 1 van deze jaargang LXVII, 2015, p. 5-32, dat handelt over de periode 22 augustus - 24 september; vooral p. 11-12.

versterkingen werden aangebracht.[2]

De Duitsers, die op 25 september met een grote troepenmacht Aalst naderden, onderhandelden met de burgemeester en schepenen en hielden hen opgesloten in het stadhuis, teneinde de geweldloze overgave van de stad te bekomen.[3] Ze lieten de avond van die dag hun gijzelaars vrij, in de overtuiging dat geen verder verzet zou geboden worden. Op 26 september rukten de Duitse troepen verder op richting Gent en Dendermonde en lieten in Aalst een beperkte troepenmacht achter. De Belgische troepen rukten tegelijkertijd op naar Aalst met onvermijdelijke confrontaties met de Duitse troepen tot gevolg, onder meer in Oordegem, Oudegem, Gijzegem en Lede. De Duitsers leedden grote verliezen en het Belgische leger kon op 26 september Aalst innemen tot aan de Dender en de drie Denderbruggen bezetten. De soldaten werden door de bevolking als bevrijders ontvangen. De aanwezige Duitse troepenmacht trok zich terug over de Dender tot Mijlbeke op de rechteroever, waar ze geruggesteund werd door de grote Duitse legerdivisie die zich ten zuidoosten van Dendermonde bevond. Bij de Duitse aftocht vielen te Aalst als represaillemaatregel in de Binnenstraat de eerste burgerdoden en werden huizen in brand gestoken. Voor de Duitsers betekende het verlies van Aalst een gevoelige verzwakking van hun positie om Dendermonde in te nemen. Vandaar hun snelle en felle tegenreactie. Op zondagmorgen 27 september begonnen zij vanuit het noorden en oosten met de beschieting van de stad met hun zware artillerie. Het stadsbestuur raadde in overleg met de Belgische officieren de bevolking aan de vlucht richting Gent te nemen, wat in grote paniek geschiedde. Ook burgemeester Gheeraerdts en de schepenen Moyersoen en De Wolf namen met hun gezin de vlucht. Een eerste Duitse poging om vanuit Mijlbeke langs de Drie Sleutelsstraat de Zwarte Hoekbrug over te steken stuitte op verzet van de Belgische soldaten. In een nieuwe poging werden burgers als levend schild gebruikt. Er vielen enkele Duitse doden. Daarop volgden gruwelijke represailles tegen de burgerbevolking. De huizen in de Drie Sleutelsstraat werden in brand gestoken en burgers werden bij wijze van wraak afgeslacht. Achtendertig burgers vonden die 27ste september de dood. Op maandag 28 september was Aalst een verlaten stad en viel het volledig in handen van de Duitsers. Voor Aalst begon een nieuwe fase

2 Voor een gedetailleerde beschrijving met de militaire operaties, zie P. PUTTEMAN, *Bange Septemberdagen […]*, p. 122-163 met instructieve kaarten van de troepenbewegingen (kaarten 3, 7, 9, 11-23).

3 Voor een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen te Aalst, zie D. MEERT, *Aalst 1914-1918 […]*, p. 34-40.

in de oorlogsgeschiedenis. Aalst was voortaan een bezette stad onder Duitse militair bestuur, gelegen in het zogenaamde Etappengebied.

De in Aalst verblijvende Duitse bezetter was zich nadien van geen bruut geweld tegen de burgers bewust. Alleen voor de Duitse slachtoffers was er aandacht. In *Der Landsturm,* een Duits soldatenblad uitgegeven in Aalst, schrijft hierover: *Am 24. September 1914 bekam nämlich auch Aalst, nachdem schon zahlreiche deutsche Truppen friedlich durchgezogen waren, etwas vom Krieg zu spüren. Belgische Truppen waren von Antwerpen aus vorgestossen und hatten die Stadt besetzt. Vom linken Denderufer aus rückten nun die Deutschen gegen sie vor, die Kanonen redeten beiderseits ein gewichtiges Wort dazwischen, 50-60 Häuser wurden z.T. auch durch die Sprengung der Eisenbahnbrücke, völlig zerstört. Kaum eine Strasse bleib ohne Spuren dieses Kampfes. Damals flohen die Bewohner in wilder Panik nach Gent und weiter kehrten erst nach einigen Wochen nach und nach zurück. Zahlreiche deutsche Soldatengräber in und vor der Stadt Aalst erinnern uns daran, dass auch um ihren Besitz deutsches Blut fliessen muste.*[4]

We kunnen 'de slag om Aalst' zien als een gevolg van de laatste wanhopige poging van het Belgische leger om de omsingeling van Antwerpen te verhinderen. Voor de Duitsers was het aanzet voor de definitieve bezetting van de streek tussen Aalst en Gent, van de succesvolle oversteek van de Schelde en van de val van Antwerpen. De veel te kleine Belgische troepenmacht was uiteindelijk geen partij voor de overmacht van het Duitse leger. Dendermonde viel op 1 oktober. De Schelde werd op 8 oktober via de bouw van een pontonbrug overgestoken, niet in Dendermonde, maar meer westwaarts in Schoonaarde. Vervolgens viel Antwerpen op 10 oktober. Gent werd ingenomen op 12 oktober. Vanaf eind oktober concentreerde zich de strijd tussen het Belgische en Duitse leger aan het IJzerfront.

Is de 'slag om Aalst' zinloos geweest? Het heeft de Duitse opmars alleszins licht vertraagd, maar niet fundamenteel beïnvloed.[5] In de grote oorlogsgeschiedenis is de 'slag om Aalst' een haast onopgemerkte voetnoot gebleven. In de Aalsterse herinnering is die bloedige tol aan burgerdoden blijven etteren als een open wonde. Het dagblad *Vooruit* brengt ons gefragmenteerde en omwille van de emotionele gebeurtenissen soms wat verwarde, maar unieke ooggetuigenverslagen.

4 DADD, *Der Landsturm, Aalst,* 21-7-1915.
5 Die vertraging heeft wel gemaakt dat nog een deel van het Belgische leger vanuit Antwerpen de Belgische troepen aan de kust konden bereiken en versterken.

2. Oorlogsrelaas uit het dagblad *Vooruit*: 27 september - 3 oktober 1914

ZONDAG 27 SEPTEMBER 1914

Belangrijke veldslag nabij Aalst.

Gisternamiddag liep het gerucht dat een belangrijke slag was geleverd nabij Aalst[6] De Duitschers zouden tot over Aalst zijn verdreven. Dezen nacht, rond 11 ½ ure, kon men, op het exerciceplein, te Gentbrugge, zeer goed eene reeks kanonschoten hooren, zij schenen uit 't Zuiden te komen. (Nadere bijzonderheden)

De Duitschers waren ten getallen van ongeveer 10.000[7], vrijdag avond van Aalst naar Lede gekomen, hadden hun geschut aan den molen "Bonten Os" opgesteld.[8] Zij hakten de boomen neer en schoten in de richting van het dorp van Wanzele, Impe en Oordegem, waar zij veronderstelden dat de Belgische troepen zich bevonden.[9] De spoorlijnen werden gedynamiteerd en daardoor zijn vele huizen beschadigd. De bevolking sloeg op de vlucht. De slag is geëindigd zaterdag namiddag rond 2 ½ ure, door het terugtrekken de Duitschers tot over Aalst. De belgische ambulanciën, die zich op het Oefenplein van Gentbrugge bevonden zijn naar het slagveld gereden en hebben enkele gekwetsten binnen gebracht te Gent.

MAANDAG 28 SEPTEMBER 1914

De Duitschers, eene neerlaag te Aalst oploopend, bombarbeeren de stad. Een groot gevecht op heel de strijdlijn in België: van Aalst tot Mechelen.[10]

EEN GROOTE SLAG ROND AALST

De Duitschers lijden de neerlaag en worden tot uit Aalst verdreven – Zij bombardeeren de stad – De bevolking vlucht naar Gent.

6 Volgens Van Nuffel trokken vroeg in de morgen Duitse troepen door Aalst en stond de stad onder zwaar kanongebulder. Men sprak van gevechten in Oordegem. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 47.

7 Op 25 september kwam in Aalst de Duitse 37ste Landwehr Infanterie Brigade aan, onder bevel van von Mayer. Deze brigade bestond uit twee infanterieregimenten (73ste en 74ste Landwehr), twee eskadrons cavalerie, enkele batterijen artillerie en een geniedetachement, in totaal tussen de 6.000 à 7.000 manschappen.

8 In Lede waren drie huizen afgebrand. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 47.

9 De Swaef duidt meer details over de gevechten in Oordegem en de troepenbewegingen in de omgeving van Melle richting Oordegem en richting Burst over Zwijnaarde, Bavegem en Vlierzele. In de nacht van 26 op 27 september bivakkeerden Belgische troepen, o.a. lansiers en gidsen, in Erpe en aan de Vijfhuizen. Van hieruit trokken ze op 27 september naar Aalst en verdedigen er de verschillende overgangen van de Dender. Ook ten noorden en zuiden van Aalst, tot Ninove, speurde men Belgische troepen. W. DE SWAEF, *Erpe-Mere tijdens "de Groote Oorlog" 1914-1981 – Deel 3*, in *Mededelingen de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 2014, nr. 3.

10 Koppen op de voorpagina.

In onze gentsche editie van gister gaven wij reeds nieuws over den slag die vrijdag avond begon en enkel zaterdag namiddag eindigde. (Onze lezers uit de provincie vinden die berichten op bladzijde 4).

Zie hier verdere bijzonderheden:

Nadat de Duitschers donderdag op den toren van Aalst verkenningen hadden gedaan, deden een groep hunner wielrijders vrijdag morgend een uitval in de richting van Oordegem. Er had eene schermutseling plaats, welke geene verandering in den toestand bracht.

6000 duitsche soldaten kwamen met twee muzieken vrijdag namiddag te Aalst binnen. Te Hofstade werden er een 1000 tal gelegerd. Te Lede zag men gedurig patroeljen van Duitschers; 's namiddags hoorden men, rond 4 ½ ure, een hevig geweervuur langs Erondegem en Erpe, tusschen Belgische en Duitsche patroeljen. Rond 5 ure kwam er tusschen Lede, Impe en Erondegem op de "Groote Meerschen" eene 1500 tal Duitschers met hun paarden kampeeren. Van tijd tot tijd hoorde men kanonschoten.

Zaterdag morgend werd het kanonvuur heropend door de Duitschers te Oordegem, Vlierzele, Papegem, Impe en Lede. Op gansch de lijn moesten de Duitschers wijken, te Lede had een gevecht plaats nabij het krankzinnigengesticht der Maricollen op de wijk Gucht. De Duitschers moesten de vlucht nemen. Op de wijk Keiberg bevonden zich 100 Duitschers die eveneens moesten achteruit trekken, eene mitrailleuze en onze cyclisten openden het vuur. Het Belgisch kanonvuur verrichtte goed werk.

Een 200tal Duitsche ruiters, die te Wichelen lagen, werden ook verslagen en achteruit gedreven. Nabij de statie van Lede wilden zij zich verduiken is een elsbosch, achter de villa Presiaux, "Brekenhaag" [sic., lees Berkenhaag] *genaamd. Een patroelje van 20 gidsen, en 60 cyclisten verraste ze. Een geblindeerde trein kwam in de statie en opende van daar het vuur op hen. De Duitschers worden werkelijk ineengeslagen: hun getal dooden en gekwetsten was aanzienlijk.*

Het gevechtsfront breidde zich zaterdag morgens uit op een lengte van 20 kilometer. Het gevecht werd heel den dag voortgezet met afwisselende kansen. De Belgen hadden met hunne kanonnen post gevat langs den steenweg en deden den vijand gevoelige verliezen ondergaan. Waarnemers die op den gasmeter van Dendermonde geplaatst waren, om de richting van het kanonvuur aan te duiden, werden door de Duitschers neergeschoten, maar men vond als spoedig een andere middel en de Duitschers hebben er niets bij gewonnen, en waren ten slotte verplicht op gansch de lijn achteruit te wijken.

Gekwetsten werden over St.-Nicolaas naar Antwerpen gebracht. Men verwachtte er zich aan dat het gevecht zondag zou hernomen worden, wat dan ook is gebeurd, zooals men verder zien kan.
Het gevecht te Oordegem duurde van 1 ½ tot 6 ure; het hevigst in de nabijheid van het kasteel van den heer Van Mullem. De Belgen hadden maar twee gekwetsten, de Duitschers hadden vele verliezen, zij zijn in wanorde achteruitgetrokken.
[censuur][11]
De Duitschers zijn 15 kilometers achteruit geslagen en moesten de stad Aalst ontruimen. Onze ruiterij heeft menigmaal in de vijand gechargeerd, hem groote verliezen berokkende. De Belgen hebben ook vele Pruisen krijgsgevangen genomen. De vijand trok in wanorde af en werd achtervolgd door de ruiterij, beschut door de artillerie.
[censuur]
Na de veldslag van zaterdag waren de Duitschers achteruit getrokken. Het vuur werd op hen geopend door de cyclisten jagers. De uhlanen namen van bij het begin de vlucht, bedreigd van door onze gidsen en lanciers te worden omringd. Mannen wier paard onder hen werd gedood namen de vlucht over de velden maar werden door de Belgische mittrailleuze neergemaaid. Enkelen vereenigden zich langs den Dender en trachtten hun geschut te heropenen, maar onze kanoniers (sic) *deden hen een tweede maal vluchten.*
Zondag morgend echter hadden de Duitschers renfort [versterking] *gekregen uit Brussel en stelden hunne kanonnen op te Denderleeuw en Erembodegem. Onze troepen bleven niet werkeloos. Te 6 ½ ure wilden de Duitschers zich meester maken van de drie bruggen op den Dender, doch van zoohaast zij er zich vertoonden werden zij weggemitrailjeerd. Dan begon het bombardement. Twee obussen vielen op de St.-Martinuskerk terwijl de mis aan de gang was. De paniek die zulks verwekte kan men zich voorstellen. Dan begon eene algemeene vlucht, zoodat rond 2 ure de stad als verlaten was de troepen onwerkzaam moesten blijven ten*

11 Er verschijnen nu meer en meer 'witte vlekken' in *Vooruit*. Het blad mocht geen bijzonderheden over de (Belgische) militaire acties geven.

gevolge van het bombardement.[12]
De vluchtelingen te Gent met duizenden en duizenden aangekomen en links en rechts gelogeerd, brachten weer den treurigen indruk van de vroegere processiën vluchtelingen uit Leuven, uit Mechelen, uit ... overal! Mannen die hunne vrouwen en kinderen misten, kinderen die langs de straat waren opgeraapt, ouderlingen en zieken kwamen te voet, per trein uit Melle, per wagen of met den trein in Gent aan.
En weer kregen wij de verhalen van de gruweldaden die het hart deden breken. Op het gehucht Mijlbeke zouden de Duitschers drie personen hebben gedood, waaronder een zekere Collin.[13] *Ook te Aalst zijn menschen vermoord, zo verzekerde men.*
Zij vertelde dat de inwoners van Aalst in den morgen het bericht hadden ontvangen van de Belgische militaire overheden, dat men te Aalst zou vechten en dat het voor de burgers, het best ware, de stad te verlaten. In der haast hebben zijn eenige voorwerpen bijeengenomen en zijn vertrokken. Een lange reeks mannen, vrouwen en kinderen hebben zich van de statie naar het Feestpaleis in het Park begeven om er nachtverblijf te bekomen. Een groot aantal vluchtelingen weenden; anderen, met roode oogen, hadden geene tranen meer. Het meerendeel der vrouwen waren zonder hoed, evenals de kinderen.
Gister avond, zouden twee inwoners der omtrek van de statie door bajonettensteken gedood zijn. Het is onmogelijk om op het oogenblik deze gezegden te onderzoeken; maar, naar hetgeen wij van de Duitschers reeds weten, zijn deze beschuldigingen zeer waarschijnlijk.
Zondag morgens stond de katoenen sargiën der firma Roos-Geerinckx-

12 De Duitse bevelhebber generaal von Meyer betuigde later zijn spijt de stad te hebben beschoten en daarbij de Sint-Martinuskerk te hebben beschadigd. D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 87. Uit een verslag van het weekblad *Land van Waas* (4 okt.): *[...] Op 9 ure deden de Belgische troepen hun intrede in de veroverde stad. De bewoners van het stadsgedeelte op de rechteroever ontruimden hunne woningen, daar zij een beschieting vreesden. En inderdaad, de Duitschers begonnen de stad te beschieten en op bevel der militaire overheid verlieten al de inwoners hunne huizen en vluchtten in de richting Gent. Tijdens de beschieting der stad vatten verscheidene huizen vuur. Twee houwitters vielen op de Sint-Martenskerk gedurende de mis en veroorzaakten eene paniek.* H. DE LOOZE, *Toen den Duitsch kwam*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, deel 116, 2 (2013), p. 290.
Een van de pinakels en een deel van buitengaanderij werden vernield. Enkele bommen kwamen terecht in het interieur. Drie glasramen en het schilderij *De marteldood van de H. Catharina van Alexandrië* (1567) werden beschadigd. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 54.

13 'Een zekere 'Collin' betreft Frans Antoon Collin (°Aalst 1880), brood- en suikerbakker, vermoord op 26 september door Duitse soldaten; weduwnaar van Clementine Coppens (Aalst 1882-1913) en vader van drie kinderen: Josephina (°Aalst 1903, gewettigd 1905), Albert Antoinette (°Aalst 1906) en Jaak Antoon (°Aalst 1908).

De Naeyer in brand, ook het hospitaal werd in brand geschoten.[14] *Het is mogelijk dat een groot deel van de stad werd verwoest, maar de vluchtelingen kunnen daarover geene juiste inlichtingen geven.*
Naar de inlichtingen, komende van de militaire bron, bleef de overwinning aan de Belgen, en werden de Duitschers tot aan Assche achteruitgeslagen.

(Leest onder onze Laatste Berichten het verhaal der gebeurtenissen te Aalst, van de hand van onze vriend Nichels, die deze morgend snikkend als een kind ter redactie kwam schrijven ...) [zie verder: *Laatste Tijdingen*, n.v.d.a.]

Kleine schermutselingen in het land van Aalst
Daar onze Belgische troepen sedert eenige dagen den vijand standvastig opzoeken, zijn de schermutselingen talrijk geweest in Vlaanderen: Te Erembodegem, dichtbij een bosch, hebben onze Belgische soldaten 4 paarden kunnen aanslaan, waarvan de Duitsche ruiters afgeschoten werden.
Tusschen Lede en Haaltert heeft eene Belgische wielrijdersafdeling onder het bevelschap van kapitein D..., eene Duitsche patroelje gemitraljeerd. Verscheiden Duitsche soldaten, welke genezen uit het Aalstersch hospitaal gekomen zijn, werden als krijgsgevangenen opgesloten, door de Belgen.
Te Sottegem zijn weder vier Duitsche soldaten zich gevangen gaan geven. Allen waren gehuwd en verklaarden dat zij liever de wapens afgaven en gevangene werden gezet bij Belgen, dan naar een gewissen dood toe te loopen!....
In den omtrek van Oudenaarde kwamen vrijwillige burgerwachten Duitsche wielrijders tegen; een gevecht ontstond; de vijand had drie dooden en twee gekwetsten. Een auto werd aangeslagen en vijf Duitschers werden krijgsgevangene genomen.
Sedert drie dagen sloegen de Belgen tusschen Wetteren en Schepdael een twintigtal groote Duitsche wagens aan, bestemd voor de Duitschers te Brussel en geladen met geslachte zwijnen, boter, eieren, meel, enz...

14 Vanaf 2 augustus was de linkervleugel van het stedelijk hospitaal als krijgsgasthuis ingericht en wapperde een witte vlag aan het gebouw. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 7. Voor de ziekenzorg stonden 24 hospitaalzusters ter beschikking. Ze werden bijgestaan door 12 zusters franciscanessen uit Gent. DADD, *DVS*, 11-8-1914.

Laatste Tijdingen

GEVECHTEN ROND AALST. DE LAFHEID DER DUITSCHERS

(Van onzen correspondent)

Te Lede droegen burgers zaterdag twee gekwetste soldaten weg. Een duitscher, achter eene hooimijt verscholen, schoot op deze burgers en trof er twee. Een 17jarige jongen is Zondag namiddag overleden. De Duitschers werden verslagen en, afzakkende naar Aalst, hebben zij in de Binnenstraat de huizen in brand gestoken en twee burgers gedood.

De bevolking van deze wijk is moeten vluchten en toen we Zondag morgend op de Groote Markt van Aalst kwamen was het Stadhuis om zoo te zeggen opgepropt met die menschen, die er de nacht hadden doorgebracht.

Zondag morgend[15]

Van af 6 ure bulderden reeds de kanonnen der Belgische soldaten, die hunne stellingen hadden gemaakt op den ijzerenweg, Brusselschesteenweg en aan het kerkhof. De duitschers waren in Mylbeke en ontmoeten er onze soldaten.

In de Driesleutelstraat hebben zij de burgers uit hunne huizen gehaald en ze voor hén gesteld! Het is door die laffe handelwijze dat er vele burgers door onze moedige soldaten getroffen zijn geworden. Men bericht ons dat er alsook 17 burgers den dood hebben gevonden. Midderwijl bulderden maar voort de kanonnen der Belgen, en de Duitschers die de hunne hadden opgesteld op Bouckout-Berg [Hekelgem, grens met Erembodegem] *bombardeerden de stad.*

In de Brusselschestraat is er een bom gevallen midden de straat, die de kaseistenen in splinters sloeg, een groote put maakte, verschillige huizen erg beschadigde en twee jongelingen uit de gebuurte trof, waarvan de zoon van Camiel De Vriendt[16] *erg gekwetst. Andere bommen vielen op vele huizen in die zelfde straat, waarvan er verschillige zoo te zeggen geheel en al ten gronde zijn vernield. Het Begijnhof in de Pontstraat is erg beschadigd. In de Zonnestraat is een dak gansch vernield.*

15 Op zondag 27 september stond een grote troepenmacht op de rechteroever in Mijlbeek gelegerd. De Duitse artillerie beschoot al de Denderbruggen en een deel van de stad. De Belgische troepen hielden nog één dag stand. Omdat de Duitsers die dag niet over de Denderbruggen geraakten gijzelden ze burgers en staken in en rond de Drie Sleutelsstraat meerdere huizen in brand. Die dag werden in Aalst een veertigtal burgers gedood of vermoord.

16 Camiel De Vriendt handelaar in houten klompen woonde op de Houtmarkt. De gekwetste zoon was Leo-Antoon (°Aalst 1896) die overleed op 2 oktober 1914; hij werd begraven in de pupillenschool door de Duitse soldaten. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].*

Een ledigstaande huis van den heer Callebaut, Van Wambekekaai[17]*, brandde totaal af, evenals onze kruidenierswinkel die ten gronde ligt. De bureelen zijn ook er beschadigd. Maar waar wij, dank aan een commandant onzer soldaten, die ons toeliet een oogslag op die verwoesting te werpen, konden vaststellen, is, dat de boeken onbeschadigd zijn gebleven. Eene bom heeft in den gevel van het café een groot gat geboord. De huizen staande nevens het lokaal zijn alle zeer erg beschadigd.*[18] *Aan de Nieuwe Vischmarkt*[19] *is er midden de straat eene bom gevallen, ook eene ongelooflijk put makenden in die gekasseidestraat. Het huis van de heer Alfred Kelders, hoek der Bier- en Bisschopstraat, is erg getroffen.*[20]

De doortocht over den Dender wordt ons verboden. Al de bruggen zijn gedraaid en bewaakt en ook met belgische patrouilles bezet.

De wreede barbaren van Duitschers ontzien niets. Een stuk der St.-Jozefskerk is afgerukt en het Burgerlijk Hospitaal, dat tal van zieken bevatte, is insgelijks gebombardeerd. Verbeeld u, vriend lezer, dat een was geopereerd in het hoofd, een arm is uitgerukt!.... Treurig om zien, wanneer die lange draagberrieën, korten wagens [kruiwagens], *tot zelfs de broodkar van het hospitaal dienst moesten doen, om al die kranken*

17 Aan de Van Wambekekaai nrs 16 en 17 ingenomen door de glucosefabriek van de gebroeders Callebaut. Meer hierover zie: M. VERLEYSEN, *Amylum de oudste Aalstenaar*, Aalst, s.d., p. 99 e.v.

18 Bijna alle huizen aan de Van Wambekekaai brandden uit of werden zwaar beschadigd. Behalve het bedrijf van de gebroeders Callebaut Frères, het socialistenlokaal en de brouwerij Burny Frères stonden er ongeveer een vijftiental gewone woningen J. DE PRYCK, *Geschiedenis van de Aalsterse Brouwerijen*, Aalst, 2013, p. 51.
Na het bombardement bleef een gedeelte van het Volkshuis nog bruikbaar. Er werd hulp geboden aan de vakbondsleden met brood- en soepbedelingen. Tijdens de bittere winter van 1916-1917, waren in Aalst verwarmzalen voorhanden. De socialisten stellen hun lokaal open voor de verkleumde arbeidersgezinnen. M. UYTTERSPROT, *De rode roos [...]*, p. 88.

19 Omgeving Werf, achter de toenmalige Werfkapel.

20 Alfred Kelders (Aalst 1874-Aalst 1956), wolhandelaar, woonde op de hoek van de Bier- en Bisschopstraat (verdwenen straten aan het huidige Werfplein). In 1919 werd zijn woning onteigend en verhuisde hij naar de Leopoldstraat (Kattestraat) 23. Hij was de man van Louisa Meganck (°Aalst 1879). Kelders beschikte over een fervent organisatietalent. Hij was medestichter van de kring *Caritas*, een culturele organisatie die tijdens de Grote Oorlog voor de noodlijdende bevolking revues, toneelvertoningen, concerten en omhalingen organiseerde. Vanaf 1909 had hij de leiding over de Onpartijdige Middenstandsbond in Aalst en het maandblad *Burgersbelang*. Eind jaren 1930 verloor deze bond veel aan invloed en werd verdrongen door de Katholieke Middenstandsbond. Kelders was jubilerend regisseur bij de liberale toneelkring *Voor Taal en Vrijheid*. De naam Kelders is het meest verbonden met de *Aalsterse Jaarbeurs* en de reorganisatie van het carnaval samen met het promoten ervan als toeristische attractie. In 1950 benoemde het gemeentebestuur hem tot ereburger van Aalst. Een gedenkplaat houdt deze Aalsterse figuur in herinnering. Deze stond opgesteld op een blauw hardstenen sokkel aan de fietsenstalling op de hoek Kattestraat-Peperstraat. Door de bouw van een reeks appartementen daar werd het gedenkteken ontmanteld en tijdelijk ondergebracht in de stedelijke werkhuizen. Bedoeling is om het opnieuw te plaatsen in de Kattestraat. (Med. J. Moens).

en gebrekkelijke menschen te verhuizen en over te brengen naar het Oude Vrouwenhuis.
Wat is er langs den overkant van den Dender voorgevallen? Wij weten het niet juist, maar het fabriek en de woning van M. Achille Eeman[21], *evenals het Caoutchoucfabriek*[22], *brandde ten gronde af zoo berichtte mij een ooggetuigen.*
Onze soldaten vochten met 2500 en de duitschers waren met 10.000! En gedurig verwachtten onze jongens versterking. Eindelijk in den achtermiddag daagde zij op en nu hadden onze soldaten die reeds erg vermoeid waren weer nieuwen moed en hoopten zij de duitschers te kunnen naar Brussel drijven. Ook de duitschers ontvingen versterking. En zoo bulderden de kanonnen in Aalst, en vielen er schrapnellen en houwitsers in onze stad van af 6 ure 's morgens en toen we om 5 ure van den namiddag om ons te kunnen redden naar Lede togen, bulderden ze steeds maar voort!
Aalst heeft zijn oorlog gehad en volgens de soldaten ons zelf mededeelden is onze fabriekstad nog meer te verwachten. Wat moeten arme onschuldige wezen toch boeten! Met vrouw en kinderen uw haard moeten verlaten, zijne weinige meubels met hard werken en zwoegen bekomen hebbende en dat in pand moeten laten om het door dien wreeden oorlog te laten verwoesten, 't is erg, 't is erg.

A.N.

DINSDAG 29 SEPTEMBER 1914
DE GROOTE SLAG ROND AALST
De Belgische troepen drongen de Duitschers uit Aalst, doch deze hebben het verloren terrein heroverd en waren maandag te 4 ure tot aan Vijfhuizen (Erpe)
Over den slag waarin de Duitschers de neerlaag leden wordt nog het volgend gemeld: De Pruisen ontmoetten op den Gentschen steenweg geen Belgische soldaten en rukten dus vooruit. Onze ruiterij, bestaande uit regimenten gidsen en lanciers, hadden een andere weg gekozen en

21 Achiel Eeman (Aalst 1844-Aalst 1927) fabrikant in scheikundige meststoffen. Begon een klein bedrijf op de Scheepswerf (achter de Werfkapel) in 1876 en verhuisde tien jaar later naar de Hoge Vesten. De bedrijfsgebouwen werden in 1914 bij de beschieting van de stad verwoest en na de oorlog heropgebouwd. Deze gebouwen werden in de jaren 1980 afgebroken. Achiel Eeman was een vurig militant van de conservatieve katholieke partij in Aalst.
22 Officiële benaming: *S. A. pour le Commerce et l'Industrie du Caoutchouc*. In het Aalsters dialect kortaf *het katsjoeken* genoemd. In 1949 werd het nijverheidsdomein verkocht, bestaande uit een fabriek, magazijn, huis en grond, groot ongeveer 1,75 ha. DADD, *GVA*, 18-8-1949.

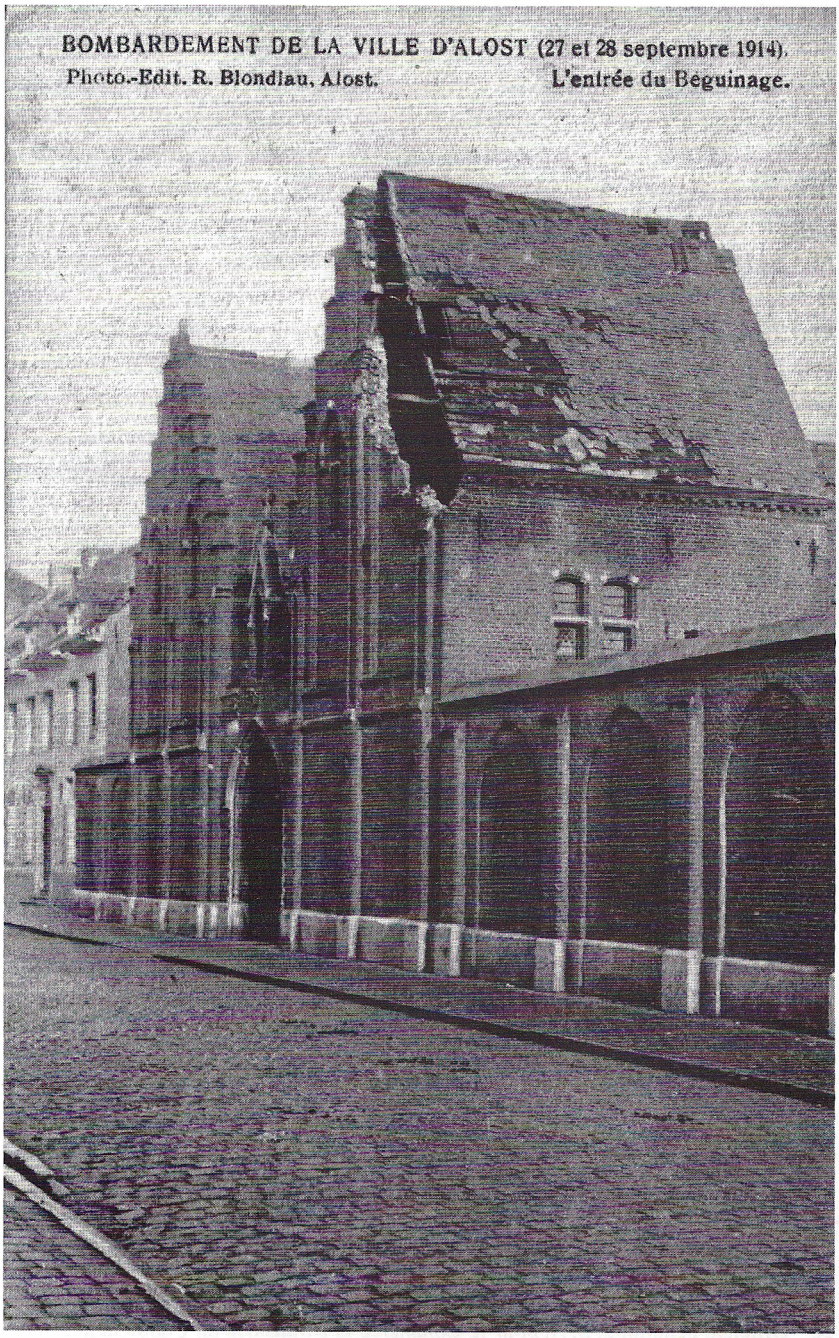

Granaatinslag aan het dak van het ingangsgebouw van het begijnhof aan de Pontstraat. (verz. auteur)

van den oogenblik dat een deel der Duitsche troepen den Gentschen steenweg voorbij waren, werd het vuur geopend door de jagers-wielrijders.
De uhlanen overrompeld, maakten rechtsomkeer, en namen de vlucht. Verscheidene mannen, wier paarden van onder hen werden doodgeschoten, sprongen langs de baan in eene ledigstaande hoeve, waar zij door eene mitrialleuze werden beschoten en den dood vonden.
De uhlanen langs drie kanten door de Belgen aangevallen, werden uiteengedreven en leden groote verliezen. Degenen die hadden kunnen ontsnappen vluchtten over den Dender en ontplooiden zich op de wijk Mijlbeek, van waar zij ook met hunnen mitrialleuzen schoten.
De Belgische artillerie stelde hare kanonnen op den oever van den Dender en beschoten op hunne beurt de Duitschers, die weldra verder op trokken en het vuur staakten.
De bewoners van Aalst, die zich meest in hunne kelders hadden opgesloten en dus maar buitenkwamen, waren half krankzinnig van tevredenheid, toen onze lanciers op de Markt verschenen. Sigaren, tabak, allerlei levensmiddelen, zooals brood, vleesch, boter, enz. werden in overvloed aan de soldaten gegeven.
Te Gijsegem (gemeente op den spoorweg Dendermonde-Aalst) en omliggende, was de strijd ook bijzonder hevig geweest. Tenslotte werden de Duitschers zes kilometers achteruit gedreven in de richting Assche-Brussel. De Belgen hadden een honderdtal gekwetsten; zij werden door Dendermonde over de Schelde naar Grembergen gebracht, en een bijzondere trein voerde er 62 naar Antwerpen. De overigen werden in autos geplaatst en zoo vervoerd.
De Duitschers leden grooten verliezen. De Duitschers hadden tegen zondag morgend uit Brussel versterking gekregen en wilden zich terug meester maken van het verloren terrein. De Belgische troepen weerstonden moedig alle aanvallen maar moesten voor de overmacht wijken: men bevestigt dat er maar 2000 belgische soldaten waren, terwijl er 10.000 duitschers aanvielen. Dan begon ook het bombardement waarvan wij gisteren reeds de bijzonderheden gaven.

(Van onze twee ter plaats gezonden opstellers)
Onze lezers hebben gister het roerend verhaal gelezen van onzen vriend A. Nichels over de wreede gebeurtenissen, te en rond Aalst. De strijd is zeer vinnig geweest tussen de Belgische en Duitsche soldaten, maar deze laatsten hebben hunne gewone moordenaarspraktijken bedreven.
Gister voormiddag besloten we tot Aalst te rijden, daar de laatste

berichten waren dat de Duitschers tot Assche teruggedreven waren. Wij reden per trein tot Schellebelle – verder loopt deze niet – vanwaar we dan per velo langs Cherskamp (Serskamp), *Wanzele en Lede reden.*

PIJNLIJKE TOONELEN

In Schellebelle stonden honderden vluchtelingen, in de gewone treurige omstandigheden zooals we zoo reeds zoo dikwijls zagen, in de statie naar den trein te wachten die ons had aangebracht en die terugkeerde. En nog immer kwamen mannen en vrouwen toe met pakken geladen en kinderen dragende of voortslopende, enz. Eveneens een groote boerenwagen, vol kloosterzusters en zieken. Op onzen weg steeds het zelfde pijnlijke schouwspel.

Aan de statie van Wanzele zagen we een lamme ouderling, die door twee mannen letterlijk voortgesleurd werd. Het zweet droop de mannen van het gezicht, terwijl de ongelukkigen als onbewust was van hetgeen met hem gebeurde.

In het dorp Wanzele zelfde herhaling van dat voorbijtrekken dier treurige karavanen. Wij zagen hier eene kar waarop beddegoed lag. Een tweetal mannen trokken den wagen voorzichtig voort, en toen wij naderbij kwamen zagen wij dat er eene stokoude zieke vrouw op uitgestrekt lag. De arme sukkelares was als het ware stervend; de kleur van haar gezicht was deze van een lijk. En om aan de wreedheid van den oorlog te ontsnappen moest zij, evenals de duizenden andere menschen, met haar de vlucht laten nemen. Andere tooneelen van denzelfden droevingen aard, zagen wij op gansch onzen doortocht.

HET EERSTE VUUR

Toen we in Lede kwamen zegde men ons dat alle pogen om verder te rijden vruchteloos was. In verte hoorden wij de eerste geweerschoten gemengd met dat van het ratelende mitraileuzevuur. Weldra waren we te midden onzer troepenbeweging.

DE DUITSCHERS TE AALST

Wij informeerden hoe het stond. In Aalst geraken was bepaald onmogelijk daar de Duitschers er waren en er zich tevens versterkt hadden.

's Morgens waren de Belgische troepen er nog geweest, doch zich dan terug tot buiten de stad moeten trekken, wijkende voor de overmacht en de obussen. Nochtans wilden wij zoo dicht mogelijk het vuur der vijandelijke lijn komen.

Wij reden nu door de velden door om op de groote Brusschelse baan te komen. Hier vernamen wij dat de Duitschers te Erpe waren, aan de wijk 'Vijf Huizen' op de Audenaardschensteenweg. Weerom door de velden en weiden heen, waar wij hier en daar boeren aan de arbeid zagen, net alsof er niets gebeurde! 't Is verbazingwekkend! Zoo kwamen we aan den Audenaardschensteenweg te Erpe. Vóór ons zagen wij een afgebrande bloemmolen.[23] *Dit was het werk der Duitschers geweest, eenige dagen geleden, om te beletten dat men van daar uit op den uitkijk zou kunnen staan.*

Op den steenweg stonden enkele menschen vertrekkens gereed. Wij waren nu nog een paar honderd meters van de 'Vijf Huizen' en konden ons spoedig overtuigen dat men waarheid had gesproken. De Duitschers waren er en hunne vuurschoten hoorden we maar al te goed...

Toch reden we nog wat verder. In een gracht staande en achter een boom verscholen, zagen we in de verte dikke zwarte rookkolommen stijgen. Het waren de duitsche meesterbrandstichters die bezig waren met Erembodegem en een deel van Aalst in brand te steken. De lafaards volbrengen er hunne gruweldaden.

Daar de kogels wat te zeer naderden, en daar eveneens de op uitkijk gestelde Belgische soldaten te paard in volle vlucht wegholden, vonden wij eveneens het geschikte oogenblik gekomen om er van onder te trekken.

De enkele inwoners van Erpe reden weg, en hier en nu, vóór ons, zagen wij deze kleine groep vluchtelingen die hun huisje met al wat het bevatten, in de steek moesten laten. Achter ons hoorden we nog eenige vuurschoten maar spoedig bevonden we ons buiten schot.

Ons pogen, om in de stad Aalst te geraken was vruchteloos geweest, maar toch hadden we gezien hoe ver de vijand genaderd was.[24]

Toen we om 5 ¾ aan de statie van Burst kwamen, hoorden we in de verte het gebulder van het kanon. Was het een nieuw bombardement van Aalst door de Duitschers? Waren het de Belgen die hunne groote vuurmonden lieten spreken? Dat zullen we misschien morgen weten. In

23 Het betreft hier de stenen windmolen van Gustaaf Van der Biest in de Dorpsstraat in Erpe. De stenen kuip is tot 1971 blijven staan. Med. W. De Swaef.

24 Die 28e september poogde een journalist van *Vooruit* (29-9-1914) vanuit Gent Aalst te bereiken maar hij raakte niet verder dan Erpe en constateerde dat de Duitsers al tot aan de Vijfhuizen waren opgerukt: *" Wij waren nu nog een paar honderd meters van de "Vijf Huizen"...De Duitschers waren er en hunne vuurschoten hoorden we maar al te goed...*

Daar de kogels wat te zeer naderden, en daar eveneens de op uitkijk gestelde Belgische soldaten te paard in volle vlucht wegholden, vonden wij eveneens het geschikte oogenblik gekomen om er van onder te trekken." W. DE SWAEF, *Erpe-Mere tijdens "de Groote Oorlog" 1914-1981 – Deel 3*, in *Mededelingen de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 2014, nr. 3.

alle gevallen kunnen we de bevolking van Aalst verzekeren dat het voor het oogenblik totaal onmogelijk is in de stad en zelfs in het omliggende te komen.
In de statie van Burst zaten er nog vluchtelingen van Erembodegem, Haeltert, Erpe, Aalst, enz. Een machinist van den Staatsspoorweg die met zijne vrouw en drie kindjes in ons kompartiment plaats nam, vertelde ons dat hij zondag gedurende gansch den dag in een kelder had gezeten op den ouden Dendermondschen steenweg. In de Hertstraat[25] *vond hij 's namiddags vier lijken liggen, twee van Aalstersche burgers en twee van Duitsche soldaten.*
Burgers die maandag morgend Aalst hadden verlaten verklaarden hem dat er op den Dendermondschensteenweg nog 11 lijken van Aalstenaars lagen. 't Is ijselijk om er aan te denken.
't Was 9 uren 's avonds toen we met de vluchtelingen te Gent-Zuid aankwamen.
(Zie laatste berichten bladzijde 4)

(bladzijde 4.) Laatste tijdingen
DE GROOTE SLAG ROND AALST
Een treurig bilan
Ziehier wat wij uit vertrouwbare bron vernemen nopens de door de Duitschers gedoode en gekwetste burgers te Aalst. Zondag morgend zouden de volgende personen getroffen zijn, deels door de duitschers die op de burgers schoten, niets ontzagen en noch vrouwen en kinderen spaarden; anderen getroffen door de Belgen doordat de duitsche barbaren ze vóór hen stelden en ook doordat de Belgische soldaten die de brug aan den zwarten Hoek bezetteden en deze hadden gedraaid, weigerden ons volk door te laten, omdat ze de brug niet meer durfden toedraaien, uit vrees door de duitschers verrast te worden.
Ziehier de namen die ons opgesomd zijn, deels door familieleden, deels door ooggetuigen, zoodat we moeten verzekerd te zijn dat zij juist zijn: Uyttersprot Alfons, beenhouwer, wonende Ouden Dendermondschen-steenweg, getrouwd en vader van vier kinderen, gedood.[26] *De Moor Frans, likeurhandelaar, Driesleutelstraat, getrouwd en vader van een groote familie, gedood. (De zoon streed in Aalst zelf tegen de*

25 Nu Hertshage.
26 Alfons Judocus Uyttersprot, slager, geboren in Wieze op 22 oktober 1877, was de man van Maria Victorina Coene, twijnster (Denderbelle 1878-Aalst 1940). Het gezin telde drie kinderen: Antonia Josephina Coene (°Aalst 1901, gewettigd op 24-6-1903, roepnaam Jeanette), Martha Joanna (°Aalst 1904), Franciscus Alida (°Aalst 1907). Het gezin woonde in de Drie Sleutelsstraat. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].*

Duitschers).[27] *Vander Haegen, gekend onder de naam van "Cigaret", Driesleutelstraat, heeft twee kinderen, gedood.*[28] *Bij Vlasschaert Adolf, Groenstraat, zijn twee zijner kinderen gedood, en vrouw en dochter gekwetst.*[29] *Claessens Jeannette, Doolhofstraat, is getroffen door een kogel in het hoofd; haar toestand is erg.*[30] *Saeys Louis, voerman, Driesleutelstraat, gedood.*[31] *Een zoon van deurwaarder De Vos, Driesleutelstraat, wier vrouw 's morgens een bezoek was gaan brengen aan hare ouders te Burst, is gedood.*[32] *Twee dochters van*

27 Frans De Moor, geboren in Aalst op 10 juli 1864, werd als levend schild gebruikt bij de gevechten aan de Zwarte Hoek en door de Duitsers brutaal het hoofd ingeslagen op 27 september 1914. Hij was de man van Anna Lafon (°Aalst 1865), P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*. Bij hun huwelijk op 27 juni 1888 werkten beiden in de textielindustrie en verklaarden niet te kunnen schrijven. Eén jaar later, bij de geboorte op 5 mei 1889 van het eerste kind Maria Sidonia (†1890) ondertekende de vader vlot de geboorteakte. Vijf kinderen volgden: Maria Amandine (°Aalst 1890), Petrus (°Aalst 1892), Albert (Aalst 1894-Aalst ca. 1953), Ludovicus (Aalst 1896-1896) en Adolphina (Aalst 1897). Petrus sneuvelde aan de IJzer. Frans werkte zich op van textielarbeider naar likeurhandelaar. Hij legde de basis voor een nu nog bestaande en kwaliteitsvolle likeurstokerij in Aalst. De zoon geciteerd in het krantenartikel betrof Albert, die later de handel in kruidenierswaren en likeuren op de hoek van de Drie Sleutelsstraat en de Dr. De Moorstraat verder zette.

28 Theofiel Van der Haegen, werkman-accordeonist, bijgenaamd 'de sigaret'. J. GHYSENS, F., WAUTERS, *Aalst op zen Olstjers*, Aalst, 1991, p. 289. Hij werd door de Duitsers opgepakt, mishandeld en doorstoken. Hij kon vluchten en verstopte zich in een woning. D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 55. Dat er twee kinderen werden gedood is juist, maar het zijn Clementine Francisca Vlasschaert en Sylvia Pappaert. Zie volgende noot.

29 C. F. Vlasschaert werd geboren op 29 augustus 1900, ze werd door de Duitsers doodgeslagen na een bominslag in de woning van Arys Gustaaf. Het kind was de dochter van Adolf Vlasschaert (°Aalst 1874) en Maria Wauters (Aalst 1875-Aalst 1910). Sylvia Pappaert werd geboren in Aalst op 30 april 1910, ze was het dochtertje van Alfons Pappaert en Victorine Redant. Alfons, kleermaker was afkomstig van Hofstade. In dezelfde woning viel nog een ander slachtoffer: Raphaël Frans Arys. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*.
R. F. Arys werd geboren in Aalst op 25 maart 1898. Hij was de zoon van Gustaaf Arys en Anna Maria Linthout. R. VAN LANGENHOVE, *Het Brabants geslacht Linthout drie eeuwen te Aalst*, 1989, p. 132.

30 Anna Claessens geboren in Aalst op 1 juli 1893, was de dochter van Petrus Jozef Claessens en Paulina Gijsens, P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*.

31 Charles Louis Saeys, voerman (brouwersgast, herbergier), geboren in Moorsel op 12 december 1849 was de man van Julia De Mey, geboortig van Opwijk. Terwijl hun woning (herberg) in de Drie Sleutelsstraat 17 uitbrandde werd Charles Louis met een kogel in de borst gedood op 27 september 1914.
Het gezin had vijf kinderen, allen in Aalst geboren: Maria Delphina (°1883), Catharina Paulina (°1884; x1909 Cyrillus Amant), Maria Ludovica (°1887; x 1909 Frans D'Houwer), Frans Adolf (°1889) en Maria Germana (°1893), P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*.

32 Jozef De Vos, zoon van deurwaarder Josephus Romanus Maria De Vos en Maria Charlotta (Van) Weymersch werd geboren in Aalst op 28 januari 1886. Hij werd door Duitse soldaten naar de Zwarte Hoek gedreven en daar door een kogel dodelijk getroffen. Zijn lichaam werd voorlopig begraven in de tuin van het nabijgelegen hospitaal. Jozef De Vos was pompier bij de Aalsterse brandweer, J. GHYSENS, *De Aalsterse brandweer*, Aalst, 1996, p. 109.
Hij was man van Emma De Knyf, geboortig van Burst. Het echtpaar bleef kinderloos. Zijn weduwe hertrouwde later met Karel Hofman. Emma verloor niet alleen haar man door de oorlog maar ook haar broer Leonard (°Burst 1884), soldaat bij het 6de Jagers te Voet, gesneuveld in Moorslede op 4 oktober 1918, DADD, *DVS*, 26-1-1919, overlijdensbericht.

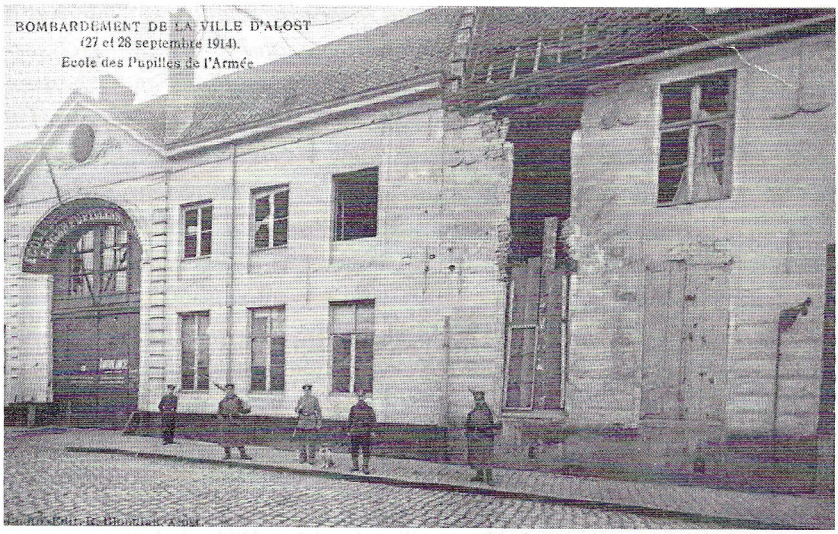

De pupillenschool aan de Graanmarkt na het bombardement (verz auteur)

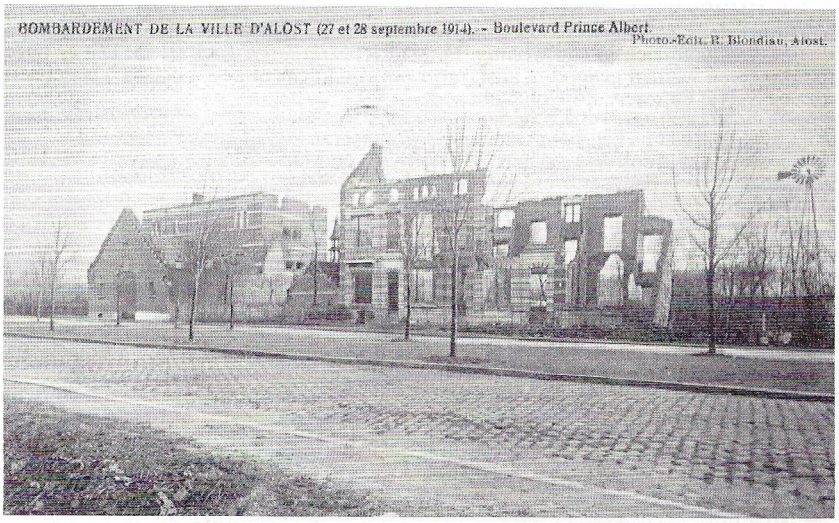

Beschadigde woningen aan de Albrechtlaan (verz. auteur)

Theofiel Felix, Driesleutelstraat, zagen hunnen vader dooden.[33] *Een jongen was 15 jaar oud, zoon van Bache-De Wit, is gedood.*[34] *De Winne Jan, Binnenstraat, gedood.*[35] *Een kleermaker in de Driesleutelstraat, gedood.*[36] *Van Hedegem Guillimine en zijn zoon die zich verscholen in Jozef De Vos hunnen kelder, zijn er door de duitschers uitgehaald, en moesten opmarcheren vóór hen en zijn door onze soldaten bij ongeluk gedood.*[37] *Van Baelen Charles, Driesleutelstraat, gedood.*[38]
Een burger uit de Driesleutelstraat werd door de Duitschers, afgetast

33 Een pijnlijke vergissing, want het gaat niet over de vader Theophiel Felix (°Oudegem 1863, man van Maria De Meersman °Aalst 1864) maar over hun mannen. Nathalia Felix (°Aalst 1893) was de vrouw van Robert Cornelius Marinx, geboren in Aalst op 18 augustus 1889. Het echtpaar woonde op de Oude Dendermondsesteenweg. R. C. Marinx werd op 27 september door de Duitsers gefusilleerd en met een bajonet doorstoken. Albertina Felix (°Aalst 1891) was in 1910 gehuwd met Edouard Geeroms, geboren in Aalst op 16 januari 1890, werd op 27 september door de Duitsers gefusilleerd en daarna de keel overgesneden. Het gezin met kinderen woonde in de Bredestraat 3. D. MEERT, *Het leven [...],* p. 42, 47, 49. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].*

34 Servaas De Witte (Aalst 1861-Aalst 1942), Drie Sleutelsstraat 54/1, verloor zijn zoon en zijn vrouw. Wilfried Leo, geboren in Aalst op 1 maart 1898, werd op 27 september in de Drie Sleutelsstraat opgepakt en na een vluchtpoging in de Hertstraat door de Duitsers doodgeschoten. Vrouw Francisca Ludwina (Ludovica) Van der Borght, geboren in Moorsel op 5 juli 1865, werd 3 dagen later door Duitse soldaten brutaal verkracht. Zij overleed op 28 oktober 1918. Servaas bleef achter met vier minderjarige kinderen: Antonia (°Aalst 1896), Bertha (°Aalst 1900), Jozef Adolphina (°Aalst 1904), Oscar (°Aalst 1908).
P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].* D. MEERT, *Het leven [...],* p. 46-47. Servaas De Witte was voor Nichels geen onbekende. Als volkszanger trad hij ondermeer op met de gebroeders Meert; hij liet graag zijn stem horen in de socialistische wijkclubs. M. UYTTERSPROT, *De rode roos [...],* p. 420.

35 Jan-Baptist De Winne, ongehuwd, werd in Aalst geboren op 28 oktober 1863, woonde in de Hovenierstraat. Gedood aan de Zwarte Hoek.

36 We kunnen deze 'kleermaker' niet duiden. Er woonde wel een August Verhaegen (°Aalst 1873) met kleermaker als beroep in de Drie Sleutelsstraat/Hertshaag. Voor zover bekend noch gedood, noch als slachtoffer gekend.

37 Guillielmus (Willem) Van Heddegem, alias 'Lommen Ladouse', geboren in Aalst op 4 januari 1874, was de man van Catharina Van den Broeck (°1873) en vader van: Valery Lodewijk (°†1897), Alfons (°1899), Maria (°Erembodegem 1902), Rene (°Erembodegem 1905), Valery (°1907), Maria Theresia (°†1908) en Louis Philippe (°1909). Willem verdiende de kost als kaaiwerker.
Volgens Van Nuffel vermoorden Duitse soldaten hem op 27 september 1914 met bajonetsteken in zijn woning in de Bredestraat. Meert brengt een gedetailleerde versie, gebaseerd op de verklaring door de weduwe Van Heddegem. De Duitsers zouden haar eerst hebben bedreigd, daarop kwam Willem samen met Alfons uit hun schuilhoek. Ze werden opgepakt en naar buiten geleid. Catharina vluchtte met haar kinderen tot allen uiteindelijk in Gent terecht kwamen. Twee andere getuigen, Judocus en Nikolaas Cornand beiden kaaiwerkers, beweerden Van Heddeghem gezien te hebben aan het Geldhof in een groep van tien gevangenen. Zelf vluchtten ze zo snel mogelijk en hadden verder geen weet van het omverschieten van Van Heddeghem. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].* D. MEERT, *Het leven [...],* p. 57.

38 Karel Frans Van Ba(e)len, geboren in Aalst op 6 januari 1874 werd op 27 september 1914 door Duitse soldaten uit de herberg van Charles Louis Saeys (Drie Sleutelsstraat 17) gehaald en met geweerslagen en bajonetsteken gedood in het bijzijn van zijn kinderen Louis (°1901) en Jozef (°1900). Nog de zelfde dag werd hij in zijn tuin begraven. Karel was schrijnwerker en de man van Maria Minot (°Aalst 1870). Haar schoonbroer Frans De Moor (°Aalst 1875, man van Louisa Minot (°1875) werd geraakt door een shrapnel in de Borluutstraat, werd naar Gent in de Bijloke overgebracht waar hij overleed op 22 oktober 1914. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...].* D. MEERT, *Het leven [...],* p. 54.

om te zien of hij gene wapens had, maar zij vonden 40 frank in zijn zak en de "dievenbende" hield ze voor hen.
In den hof van het Hospitaal hadden er zich enkele menschen verschoolen onder matrassen.
De vrouw Sterck, geboren Joanna Van der Biest, wonende Hertstraat, had hare dochter Pelagie, 21 jaar, tegen hare borst gedrukt. De dochter is gedood en de moeder er in de beenen getroffen.[39] *Een gebrekkelijke kleermaker die inwoon had in het Hospitaal, was daar insgelijks verborgen: hij is een arm afgeslagen.*
In de Driesleutelstraat had een man zich op een zolder verschoolen; de Duitschers kwamen binnen om hem op te eischen en hem evenals de anderen vóór zich te doen marcheren.
Toen de vrouw zegde dat er geen man te huis was, staken ze de woning in brand en den man moest langs het dak vluchten, maar kon zich redden door een gevaarlijken sprong van eenige meters hoog.[40]
Maandag morgens was de genaamde Jozef Gyssens, Moorselbaan, naar huis gekeerd om zijn paard af te halen.[41] *Hij vertelt ons dat twee kinderen van Van Ledegen Petrus, een meisje van 19 jaar en een jongen van 14 jaar, erg gekwetst waren geworden door de duitschers.*[42]
Bij Camilla Hofman, insgelijks Moorselbaan, suikerbakster, was de tooglade geroofd, en al 't geld medegenomen. In zijne woning hadden de duitschers ingebroken, flessen cognac, jenever uitgezopen, sigaren en cigaretten geroofd en het herberggerief na hunne bras- en roofpartij midden het huis geworpen.
Het spreekt van zelf, dat we nog niet al de gruweldaden, moorderijen en roofdaden door de duitschers in onze stad begaan, kennen. Maar

39 Pelagie Sterck, geboren in Aalst op 14 september 1893, overleed op 27 september 1914 na een inslag van een granaat (*obus*). Ze was de dochter van smid Alfons Sterck (°Aalst 1859) en Melania Maria De Moor (Aalst 1859-1893). Joanna Van der Biest (°Aalst 1-6-1859) was haar stiefmoeder. Het gezin Sterck-De Moor telde acht kinderen, waarvan er drie bij of kort na de geboorte overleden. De andere kinderen waren: Henricus Antonius (°1885), Benoni (°1886), Rosalia Bernardine (1887-1969; x Valerie De Saedeleer 1890-1959, oudstrijder 1914-1918, familiearchief auteur). P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*. D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 54.
40 Het betreft Adhémar De Hoeck (De Haeck), zie verder.
41 Jozef Gyssens herbergier en brouwersgast, Moorselbaan 89.
42 Volgens Van Nuffel waren de kinderen Jozef en Leontine. Jozef werd geboren in 1896 en was 18 jaar; Catharina Leonie werd geboren in 1892 en was bijna 22 jaar (†1958). Jozef werd door de Duitsers in de benen geschoten, Leonie in de knie. Na het vertrek van de soldaten werden de slachtoffers naar de kliniek gebracht door hun broer Isidoor (°1898) en door Silvinus Mergan (°1877), een persoon uit de omgeving. Alles speelde zich aan de hoeve van Petrus Ledegen, vader van de kinderen, Moorselbaan 190. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 63. Volgens Meert was de tweede getuige van het schietincident, namelijk Frans Vleck (°Sint-Jans-Molenbeek 1897). Leonie (Leontine) bleef 2 maanden onder medisch toezicht; Jozef was er erger aan toe, getroffen aan beide benen bleef hij dan een jaar werkonbekwaam. D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 59-60.

bovenstaande feiten bewijzen ons mede dat de burgers in Aalst hun aantal slachtoffers reeds hebben geleverd in een oorlog waar zo niet kunnen aan meedoen, daar hun wapens ingeleverd zijn, maar toch wel mogen vermoord worden.

A.N.

WOENSDAG 30 SEPTEMBER 1914

Het is onjuist dat de fabriek Roos-Geerinckx-De Naeyer zou afgebrand zijn, men heeft dat gesticht verward met een ander.[43]

In het Paleis van het Park

Door de nieuwe beschieting van Mechelen en Aalst hebben wij weer een nieuwen toevloed van vluchtelingen gekregen. Maandagavond om 6 ½ ure, waren er in de groote zaal en in de warme serre rond meer dan 8000 ondergebracht en nog meer dan 3000 ongelukkigen, waaronder vele vrouwen en kinderen, onderkomen gevonden worden.[44] *Eenige zieken, waaronder eene die op een kruiwagen van Aalst naar onze stad was gebracht, alsook een paar gekwetsten, worden verpleegd in de Ambulance van het Rood Kruis.*

DONDERDAG 1 OKTOBER 1914

De toestand in de streek van Aalst

De officiële mededeeling zegt geen woord over den toestand alhier. Tusschen Oordegem en Aalst zijn al de inwoners gevlucht. Te Massemen zouden een honderdtal Duitsche wielrijders gezien, alsook een duitsche auto die tot op Massemen-Westrem (Strop) zou gekomen zijn. De bevolking van Massemen is ook op de vlucht geslagen. Het gros der Duitsche troepen schijnt gekampeerd te zijn tusschen Aalst en Assche. De voorposten kwamen tot aan Lede.

Duitsche wreedheden te Aalst – Roerende verhalen[45]

Gisteren hadden we de gelegenheid met een paar personen te spreken die de gruweldaden in de Driesleutelstraat hadden bijgewoond en waarover we reeds schreven. Thans willen wij weergeven wat zij zelf

43 De fabriek in de Brusselsestraat (Pontstraat) werd wel vernield. De fabriek aan de Boudewijnkaai bleef overeind, dit kan de aanleiding zijn van het verwarrend bericht. Eind oktober brandde een stapelplaats met katoen van deze fabriek uit, maar niet als gevolg van oorlogsfeiten. Brandweer bijgestaan door *een groot getal Duitschers* blusten de vuurpoel. *De Werkman*, 1-11-1914.

44 Veel vluchtelingen uit Aalst kregen onderkomen bij Gentse burgers. Zo meldt *Vooruit* dd. 2-10-1914 over *eene schoone daad die navolging verdient* over een goudsmid in Katalognestraat die 19 Aalstenaars onder zijn bescherming nam.

45 Verslag met enkele exclusieve getuigenissen.

Het socialistische Volkshuis 'Hand aan Hand' aan de Saskaai, huidige Van Wambekekaai, zwaar beschadigd door artilleriebeschietingen. (verz. auteur)

Geteisterd estaminet *Rombaut Ondernemers* aan de "Boudewijnkaai" (nu Pierre Corneliskaai). Rombaut ondernemers hun estaminet stond echter aan de Dam 5, naast het magazijn van De Wolf-Cosyns (nu Fritz De Wolfkaai). (verz. auteur)

hebben onderstaan.
Palmyre[46]*, woonende Driesleutelstraat verklaarde ons dat het niet alleen mannenvolk was dat de Duitschers opeischte, maar dat er een langen stoet, die vóór hen moest op marcheren meest allen vrouwen en kinderen waren!... Zij zelf met hare drie kinderen 13, 11 en 8 jaar oud, werden uit hun huis gehaald en moesten met de armen omhoog opmarcheeren tot ver op den Dendermondschen steenweg. Als de kinderen de armen niet hoog genoeg staken, dan dierven de Duitschers er zelf op slaan met hun geweer!...*
Paula Van den Bossche[47]*, een meisje van 18 jaar, had haare saccoche* [handtas] *bij zich; zij is deze afgenomen en haar geld (een 30-tal franken) er uit geroofd en dan weggegooid!...*
De vrouw van Frans De Moor, den gedooden likorist, was met hare drie kinderen in den kelder gevlucht. Nadat het huis in brand was gestoken is zij met hare kinderen door de duitschers zelf uit de vlammen gered worden; zij werd dan vooraan in den rang geplaatst, als verschansing der duitschers!
Adhémar De Hoeck[48]*, de persoon, die, zooals we reeds hebben gemeld op het dak van zijn huis was gevlucht en zich door eene gevaarlijke sprong van eenige meters heeft moeten redden, zegt: Hij was in het huis van Achille Van Herzele*[49]*, alsook met dezes vrouw, toen er aan de deur wierd gerammeld door de Duitschers. De vrouw heeft geopend en hij is naar boven gevlucht en verdook zich op het dak in de corniche* [dakgoot]*. Hij werd door de duitschers opgemerkt en men vuurde op hem. Hij vluchtte hooger op het dak en klom langs den overkant gelukkiglijk zonder met de duitsche kogels kennis te maken; zijne kleeren zijn echter zesmaal doorboord. Hij was op een huis met twee verdiepingen, dus verscheidene meters hoog, en moest den sprong wagen, ofwel de kogels nogmaals trotseren. Gelukkiglijk den sprong gelukte zonder zich erg te bezeeren, maar hij kon toch niet weg. Met de armen omhoog is hij tot de Duitschers gekomen, die hem ontvingen met kolfslagen en hem vóór de mitrailleuzen plaatste, waar nog anderen zich bevonden. Toen zegde de officier tot hen dat ze hun leven konden behouden, indien ze zijn bevelen*

46 Lucia Palmyre Franck (°Aalst 1868), vrouw van Franciscus De Haeck (°Aalst 1862), had 7 kinderen. Volgens de ouderdom zouden de betrokken kinderen in dit verhaal zijn: Maria Joanna (°Aalst 1900), Octaaf (°Aalst 1902) en Maria (°Aalst 1905). Over de belevenissen van haar zoon Adhemar (°Aalst 1889) zie verder.
47 Paula Van den Bossche (°Aalst 1896), dochter van Leo Van den Bossche, arbeider aan de spoorweg, en Hortensia Ballinckx, Drie Sleutelsstraat 3.
48 Lees: De Haeck.
49 Volgens het *Adresboek van Aelst-1909*, woonde Achilles Van Heirsele (°Gent 1867), stoker aan de spoorweg, in de Drie Sleutelsstraat 7. Zijn vrouw was Maria De Nijs (°Erpe 1875).

uitvoerden. Hij deed ze op stap marcheeren: links, rechts, links, rechts. En zoo gingen zij van de Driesleutelstraat tot in de Nieuwebrugstraat, alwaar gelukkiglijk de Belgische soldaten begonnen te schieten en onze burgers zich konden redden door zich op de buik te laten vallen. De Duitschers vluchtten in allerhaast weg: de burgers waren verlost en konden in hunne vlucht ook Frans Meulebroeck medenemen, die reeds twee malen was geschoten. Verbeeld u, vriend lezer, welke schrikkelijke en gevaarlijke uren Adhémar De Hoeck heeft onderstaan, evenals zoovele andere burgers.

Wat De Hoeck ook heeft gezien toen hij op het dak in de corniche was verborgen is daar een duitscher VIER MAAL HEEFT GESCHOTEN OP DRIE KLEINE KINDEREN, HOOGSTENS 10, 7, EN 5 JAAR OUD, die langs het veld wegvluchtten, bij zoover dat een officier hem hierover berispte en hem zegde: "dat hij beschaamd moest zijn, zoo hun munitie te verschieten naar de vogels".

Wanneer we nu zien dat de Duitschers de vrouwen en kinderen uit de huizen en kelders halen, om ze tot hunne verschansingen te gebruiken, dat er zelfs op vluchtende kinderen vuren en rustige burgers vermoorden met bajonetsteken en kolfslagen, als ze geren kogels er toe willen gebruiken, dan begrijpen we niet meer, wat een oorlog is.[50]

ALFRED NICHELS

VRIJDAG 2 OKTOBER 1914

Verklaringen van een ooggetuige

Dr. Bauwens[51]*, schepen, die te Aalst kon geraken, is uit Gent terug gekomen. De Duitschers hebben niets in brand gestoken. De enkele branden, die ontstonden, verklaarde hij, werden gesticht door de beschietingen van zondag en maandag en schijnen overigens niet belangrijk te zijn. Slechts een tiental huizen zouden geheel of gedeeltelijk vernield zijn.*

Daarentegen hebben de Duitsers groote verwoestingen aangericht; zij hebben vele huizen en bijzonderlijk vele kelders doorzocht en geledigd. Bij M. Bauwens hebben zij verscheidene schilderijen van waarde, die in den kelder waren geborgen, stuk gestampt, zulks in naam der hooge duitsche kultuur!

50 38 Aalsterse burgers kwamen om het leven tijdens de bombardementen en gevechten. Oberleutnant Karl von Kohlenberg die het bevel gaf voor het massacre van de Drie Sleutelsstraat ging er zelf aan ten onder, getroffen door een neervallende brandende dakgoot. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 50, 94.

51 Dokter Isidoor Bauwens (Aalst 9 maart 1855-Aalst 9 okt. 1918), schepen van Onderwijs.

5. De Drie Sleutelsstraat na de brandstichting. (verz. auteur)

Van de Duitschers, die maandag met 5000 te Aalst waren, bleven er dinsdag avond nog hoogstens 1500. Intusschen hebben zij overal schildwachten geplaatst, die aan de bezoekers zeggen dat men in de stad mag, maar er niet buiten.

De treurige bilan vergroot

Bij de opsomming der gedoode en gekwetste burgers deze week in ons blad gedaan, is niet vermeld geworden gezel Frans Matthieu, wonende Breedestraat, getrouwd en vader van vier kinderen. Frans Matthieu, schoonbroer van gezel Alfred Nichels, was geschoten in den rug en een paar malen gestoken met de bajonet, op 't ogenblik dat hij met verschillige andere geburen uit zijn woning werd gehaald. Toen des maandags de gekwetsten van Aalst naar Lede moesten overgebracht worden, smeekte hij onderweg hem van de kar te laden, daar hij den schok niet meer kon uitstaan. Op wat aardappelkruid neergelegd, is hij met den eersten ambulanciewagen mede naar de ambulancie van Lede overgebracht, alwaar hij dijnsdagavond op 6 uur in de grootste pijnen is overleden. Al wie Frans Matthieu kende, zal erkennen dat hij een braaf en oppassend vader was, en een goed partijgenoot. Groeten wij in hem een slachtoffer te meer van den duitschen wreedaard.[52]

Hoe ziet het er uit te Aalst?

Dit zal ons zekeren Lemaitre[53]*, woonende Veldstraat, te Aalst, eens zeggen die Woensdag morgend uit Aalst te Gent is aangekomen en zoo bereidwillig was op de vergadering der vluchtelingen van Aalst, gehouden Woensdag morgend in "Ons Huis" Vrijdagmarkt, ons zijne reis te willen vertellen.*

Dinsdag morgend was hij van Lede te voet naar Aalst getrokken en op Kerrebroeck ontmoette hij de Duitschers die hem zelfs aanspraken.

52 Frans Matthieu werd in Aalst geboren op 24 oktober 1878 als zoon van Nicolas Matthieu, scharenslijper en Pelagie Cornand (Varkensmarkt). Zijn vrouw Malvina Lefèvre bleef over met vier kinderen: Maria (1900), Elvira (1902), Yvonne (1906) en Philemon (1909). Frans Matthieu, steenkapper van beroep, werd op zondag 27 september 1914 door Duitse soldaten vanuit zijn woning in de Bredestraat naar de Geldhofstraat gedreven. Later bracht een ziekenwagen hem naar het ziekenhuis waar hij op 28 september in de grootste pijnen overleed. Volgens de gegevens van de Burgerlijke Stand van Lede overleed hij in een huis aan de Dreef nr 23. (met dank aan K. De Vlieger). Hij werd in Lede begraven. Daar herinnert niets meer aan Frans Matthieu.
Uit: *Oorlogsboek van het Davidsfonds, deel II*, p. 123 : *Te Lede - .... Op 29en September werden de Duitschers uit Aalst verdreven door Belgische ruiterij; twee jongelingen, burgers, werden door de Duitschers geschoten bij een ontmoeting eener verkennerstroep, de eene is gestorven, de andere genezen.*

53 Leopold Maria Lemaitre (Lede 1875-Aalst 1961), beeldhouwer, man van Maria Augusta Peynsaert (°Hofstade 1872).

Zoo ging het echter niet aan "Den Turk" Dendermondsche steenweg[54], *alswaar hij medegenomen werd door de duitschers en opgesloten in het Stationsgebouw, alwaar er zich minstens honderd andere burgers bevonden, bewaakt door duitschers met de genever-flesch in de hand, zich van tijd tot tijd eens ververschten. Rond de middag werd hij losgelaten* [... onleesbaar...] *naar zijne woning, Veldstraat.*
Op het Stationsplein waren er reeds een aantal duitschers smoordronken, cigaren rookend en daar zag men de cigarenwinkel van den heer Bruyndonck[55], *die geheel en al geroofd was.*
In den namiddag zag hij de duitschers in overgroot geheel, zegt hij, oprukken in de richting van Dendermonde en arm aan arm dronken als zwijnen.
's Avonds zijn zij weer gekeerd en in zijne straat heeft hij kunne bestatigen dat de poort van den heer Edgard Schouppe[56] *opengebroken is en de winkelwaren werden geroofd. De schoenwinkel van Bomon* [57] *is geroofd en wat hun niet kon dienen, vrouwen en kinderschoenen kon men in de straat oprapen.*
Woensdag morgend is hij er van ondergetrokken. Of zulks gemakkelijk ging? Ja, met te zeggen dat hij zijn vrouw ging halen om samen terug te keeren. Of hij zich gelukkig voelde en zoo goedkoop van af te zijn gekomen!...
Bericht aan diegenen die er aan denken naar Aalst terug eens te kunnen keeren, om wat kleeding te halen. Beladen met pakken, zal men niet kunnen zeggen: ik haal mijn vrouw.

A.N.

ZATERDAG 3 OKTOBER 1914

In de streek tusschen Aalst en Dendermonde

...Te Lede werd donderdag morgend een Duitsche officier gedood door een Belgischen lansier; deze was met eene patroelje van drie mannen. Donderdag morgend was gansch de gemeente voor de bevolking ontruimd.

54 Herberg op de hoek Pieter Couckestraat-Dendermondsesteenweg.
55 Vermoedelijk wordt hier Hector Bruyndonckx, *Statieplein* 5, bedoeld die daar in een handelshuis woonde tot 1922.
56 Edgard Schouppe (°Aalst 1879); man van Joanna Nys (°Aalst 1879), Veldstraat 8, handelaar in onderhoudsproducten en voedingswaren. Bij de mobilisatie stelde hij zijn personeel, wagens en paarden ter beschikking. In 1929 schakelde hij over in de verkoop en onderhoud van auto's van General Motors en auto-onderdelen. *De Volksstem,* verspreide nrs.
57 Isidoor Louis Bomon (°Aalst 1869), schoenmaker, Veldstraat 1, man van Leonie Euprasie Rosalie Alexandrina Lemaitre (Lede 1884-Aalst 1949) en schoonbroer van Leopold Lemaitre. Bomon was weduwnaar van Maria-Elisa Lemaitre (Lede 1867-Aalst 1908), zuster van Leonie.

De geblindeerde trein, die onze opstelling woensdag morgens door Cherscamp zagen rijden is tot dicht bij Aalst geraakt en heeft gevuurd op eene duitsche patrouille. (een blad zegt dat er 400 Duitschers waren en dat er 300 werden gedood en 400 gekwetst!!!)
Er is ook een spioen te Lede aangehouden; hij sprak goed fransch, doch had geene papieren. Personen van Lede, die met hem hadden gewerkt, herkenden in hem een electricien, die vroeger te Aalst had gewerkt; hij was een Duitscher[58]*; hij werd met den geblindeerden trein naar Gent over gebracht.*
Te Hofstade hebben de Duitschers de woning van burgemeester Van den Bossche[59] *verwoest. De bewoners werden op de vlucht gedreven. De Pruisen hebben in de gemeente de boomen langs de wegen doorgezaagd, waarmede ze den steenweg barrikardeerden ...*

BIJ DE SLACHTOFFERS VAN HET BOMBARDEMENT VAN AALST

In het gasthuis van Wetteren – De gruwelen der Duitschers – Vreeselijk verhalen[60]

Onze lezers zullen in de briefwisselingen van onzen vriend A. Nichels de akelige lijst gezien hebben van de slachtoffers, die tijdens het moordend bombardement van zondag te Aalst vielen. Bij de vermelde lijst der ter plaats neergevelde burgers, moet nog eene gansche reeks gevoegd worden wier namen tot nu onbekend zijn, alsook van een aantal gekwetsten die in het gasthuis van Wetteren verzorgd worden.
't Waren deze rampzaligen die we gister voormiddag, door onze vriend Nichels en Sanders[61] *vergezeld een bezoek brachten. Bereidwillig door de liefdezusters verpleegsters binnengeleid, zagen we eerst eenige ouderlingen van het gesticht van Aalst die hier nu een onderkomen vonden, om dan over den hof heen in de ziekenzalen te komen.*

Een afschuwelijk tooneel

In de zaal der mannen worden negen Aalstersche slachtoffers der gruwelijke moordpartij verzorgd. Den eerste ongelukkigen

58 Vermoedelijk bedoelt men Hugo Schürmann (°Barmen 7-11-1882); elektricien en meesterknecht bij Torley. M. UYTTERSPROT, *Immigratie [...]*.
59 Emile Van den Bossche (Aalst 1857-Hofstade 1921), burgemeester van 1908 tot zijn overlijden in 1921. Hij woonde aan de Dendermondsesteenweg en was weduwnaar van Maria De Clippele (Aalst 1864-1902). Het gezin Van den Bossche-De Clippele bleef kinderloos.
60 Bevat enkele exclusieve verhalen.
61 Jan Sanders, een vriend van Nichels, was één van de eerste socialisten in Aalst en werkte militant mee aan de uitbouw van de partij. M. UYTTERSPROT, *De rode roos [...]*, p. 379.

die we spraken was de genaamde Frans Meulebroeck, wonende Driesleutelstraat, 62, vader van twee kinderen.[62]
De man is in het achterste door een geweerkogel getroffen, die er langs de heup uitkwam. De toestand van den werkman is zonder het minste gevaar. Meulebroeck zegde ons als volgt, - in het kort weergegeven- hoe het gruwzame schouwspel zich met hem afspeelde: "Het was rond 10 ure zondag morgend, toen de Duitschers, aangevoerd door officieren en onderofficieren, al de deuren der woning mijner straat inbeukten. Bij middel van slagen en stampen deden de Duitschers menschen vóór hen voortgaan terwijl anderen door kogels of bajonnetsteken neervelden. Wanneer ik buitenkwam lagen in mijne straat vier dooden der Duitschers door de Belgen neergeschoten, en riepen de officieren en onderofficieren verwoed: 'dat zullen ze bekoopen'. Ik zag mijne geburen doodschieten of doorsteken, terwijl ook de huizen in brand werden gestoken. Wij werden met enkelen medegeleid tot aan de Nieuwbrugstraat (aan de Dender), waar de Duitschers tegen de Belgen vochten die aan den Zwarten Hoek waren. De Duitsche dieven ontroofden alles wat ze op hun weg hadden. Ik had 25 centiemen en werd ze ook afgenomen! De Duitschers plaatsten ons voor hun om op de Belgische soldaten te kunnen schieten, waardoor deze belet waren door hun te kunnen verdedigen. Eensklaps gaf een Duitsch officier zijne mannen bevel zich op de grond te leggen. Maar als bij toverslag deden wij dit ook. Ik drukte mij zoo hard mogelijk tegen den grond, met het aangezicht naar onder, toen ik een eensklaps eene stekende pijn in het achterste gevoelde. Ik was door een duitsche kogel getroffen. De Duitschers waren ten slotte verplicht af te trekken, waardoor wij gered waren. Wat ik heb gezien en geleden zal ik nooit vergeten: het was te wreed".[63] *Volgens Meulebroeck zijn er ruim een 30-tal der huizen uit de Driesleutelstraat door brand vernield.*[64]

62 Frans Meulebroeck (°1873) was geboortig van Dendermonde en belandde in Aalst door zijn huwelijk in 1897 met Clemence Van Gyseghem (°Aalst 1872). Zij had een voorkind Hortentia (°1895). De zoon waarvan hier sprake is, betreft Frans Jozef (°Aalst 1898). Het arbeidersgezin woonde in Mijlbeke op verschillende adressen, maar op het ogenblik van de oorlogsgebeurtenissen in de Drie Sleutelsstraat 62. Meulebroeck was voor Nichels een bekende via de socialistische wijkclubs, doch Meulebroeck was niet geëngageerd in de Aalsterse socialistische partij.

63 Na de oorlog gaf Meulebroeck het relaas opnieuw met enkele andere accenten. Zo merkte hij hoe Leopold De Man (°Aalst 1870) door de Duitsers een slag kreeg van een geweerkolf en een steek van een bajonet. Samen werden ze inderdaad vóór de Duitsers als schild geplaatst. Nadien is hij samen met L. De Man kunnen vluchtten. D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 42.

64 In de Drie Sleutelsstraat werden 25 woningen vernield. In de nabijgelegen Geldhofstraat 11 woningen; Oude Dendermonsesteenweg 17 woningen; Hertstraat 3 woningen. In totaal werden in Aalst 462 gebouwen zwaar beschadigd of ca. 5,6% van het totaal aantal gebouwen. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 113-114.

Midden deze ijselijke oogenblikken was de familie Meulebroeck gevlucht, zoodat hij niet weet waar zijne vrouw, Clemence van Gyseghem en zijn zoon bevinden. Hopen wij dat Meulebroeck hen gezond zal terugzien. Tandenknarsend, met gebald vuisten en tranen in de oogen bij de herinnerink (sic) *aan hetgeen hij onderstaan had, deed Meulebroeck ons dit verhaal van moordlust en afschuwelijkheid der Duitschers.*

Het bombardement op het hospitaal

Het bijzonderste mikpunt van de Duitsche sluipmoordenaars is het ouderlingengesticht en gasthuis geweest. Oude, afgesloofde mannen en vrouwtjes, zieke kinderen, enz., waren hier rustig te bed, aan 't wandelen of aan 't eten, toen de moordenden shrapnell's op het gebouw als een vernielende vuurregen neerkwam.

Men kan begrijpen wat deze dutsen moesten uitstaan. De vlucht was zoo groot en algemeen als het mogelijk was. De kleine Roeckens Belon, 14 jaar oud, wonende Hovenierstraat[65]*, lag in het gasthuis met een ziek been en was in den hof gevlucht, waar hij zich onder eene matras verborg. Eensklaps kwam een shrapnell vóór de plaats neer waar hij verborgen zat, en hij werd den nog gezonden voet getroffen. Gelukkig is het geval niet onrustwekkend.*

De derde getroffene die we bezochten was een werkman uit het Viscosefabriek, zekere Theofiel Dhondt, 43 jaar oud, wonende Beekveld.[66] *Dit slachtoffer werd ook in het gasthuis verzorgd, daar hij vrijdag avond laatst door een Duitscher in den schouder was geschoten, toen hij van den arbeid terugkeerde. Aan het "Keizerken", Hofstade*[67]*, Dendermondschensteenweg werd een schot op hem gelost. De kogel kwam, zooals wij hierboven zegden, in den schouder terecht en kwam er langs voor uit. In het gasthuis werd hij gelukkig door het bombardement niet erger gesteld en kon hij naar hier overgebracht worden. Zijn toestand is eveneens geruststellend.*

Jef Bombeeck, 62 jaren oud, was een kostganger van het gesticht.[68] *De ouderling was nog bezig aan 't eten toen een shrapnell in de keuken terecht kwam. Een stuk moordend tuig ging hem door de linkerhand, wat den duts veel pijn veroorzaakt. Weenend en klagend vertelde hij ons het voorval.*

65 Het betreft Rochus Bellon (°1901), zoon van fabrieksarbeider Leopold Bellon en Maria De Smet.

66 Is het een zekere Theophiel D'Hondt (°Erpe 1871) die woonde op het Beekveld (Steenstraat) en de man was van Maria-Hortentia De Wulf (°Aalst 1875)?

67 *Keizerken* was de bekende herberg *De Keizer* aan de grens tussen Aalst en Hofstade, toen opgehouden door de familie Van der Haegen.

68 Leurder Jef Bombeeck was ongetwijfeld deze kostganger.

Loeman Louis, 31 jaar, wonende Breedestraat, 17, was langs den muur van het gasthuis gevlucht toen een shrapnell achter hem ontplofte, waardoor hij nogal erg - echter zonder eenig gevaar - aan den rug verwond werd.[69] *Loeman zegde ons ook dat naast hem twee personen, de genaamden Xaveer Van Dries*[70] *en Pieter De Groote*[71]*, gedood werden. En hoeveel gedooden zijn er wier namen nog niet gekend zijn?...*[72]

De ergst gekwetsten

Hier liggen een viertal slachtoffers van den bloedigen krijg naast elkander, allen erg gekwetst.

Demoor Frans, 35 jaar oud, wonende Borluutstraat 21, had reeds gansch zijne woning volgestoken met vluchtelingen toen hij er nog een binnenriep. Eensklaps ontplofte een shrapnell in de straat en de ongelukkige werd erg verminkt aan het rechter been, den arm, het lichaam. Zijn toestand is zoo goed mogelijk, maar de geneesheer denkt dat de volledige genezing van het been nogal lang zou kunnen duren.

Leopold De Man, wonende Hovenierstraat 90, 46 jaar oud, was de ongelukkige, die door de Duitsche bandieten verplicht werden vóór hen voort te gaan. De man was bij zijne zuster[73] *in een kelder gevlucht, doch was er door de barbaren uitgehaald. De Man kreeg een kolfslag op het voorhoofd en ontving eene bajonetsteek dwars door de rechter bil. Niettegenstaande de overgroote pijn die hij leed en het bloed dat hij verloor, deden de inkwisiteurs De Man voor zich gaan, hem langdurig met den kolf van het geweer op den rug stampend. Leopold De Man heeft zich op dezelfde wijze aan de Nieuwe Brugstraat kunnen redden*

69 Feliciaan Louis Loeman (Sint-Niklaas 1883-Aalst 1959), vader van twee kinderen, was een textielarbeider en een gekende figuur in de Aalsterse duivensportwereld. Hoe het zijn duiven is vergaan tijdens de oorlog is ons niet bekend. In elk geval zowel vóór als na de oorlog speelde hij met klasse duiven. Hij was de man van Elodia Haentjes (°Wachtebeke 1883).

70 Frans Xaveer Van den Driessche (°Aalst 1873), man van Godeliva Valckenborgh (°Aalst 1875), vader van vijf kinderen: Malvina (°Aalst 1899), Theophiel (°Aalst 1900), Camiel (°Aalst 1902); Maria Francisca (°Aalst 1907) en Frederik Maria (°Aalst 1910). Hij werd vermoord aan het Geldhof en de handen afgesneden. Het arbeidersgezin woonde in de Bredestraat. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*.D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 55.

71 Pieter De Groote (°Aalst 1885), man van Philomena Fransaert en vader van Justina Francisca (°1907) en Franciscus (°1909), werd vermoord aan het Geldhof. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*.,D. MEERT, *Het leven [...]*, p. 42.

72 Kamiel De Pauw (°Geraardsbergen 1849), was opgenomen voor een operatie en geraakt door een granaat, overleden op 27 september 1914. Paulina Hoevelinck (°Aalst 1834) gedood door een shrapnel. Maria Bernardina Mergan (°Aalst 1873), vrouw van Alfons Van Hecke, vluchtte met haar zieke moeder, Catharina De Schrijver (°Hofstade ca. 1841, vrouw van Karel Mergan, Serskamp 1838-Aalst 1894) naar het hospitaal. Ze werd geraakt door een shrapnel. Ze overleed op 27 september en werd in de tuin van het hospitaal voorlopig begraven. P. VAN NUFFEL, *Gedenkboek [...]*. D. MEERT, *Het leven [...]*.

73 Leopoldina De Man (°Aalst 1885), vrouw van Donatus De Ryck (°Aalst 1881).

Raphaël Arys

Anna Claessens

Frans Collin

Frans De Moor

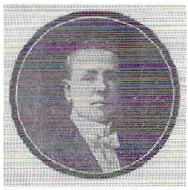
Jozef De Vos

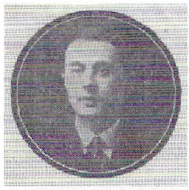
Leo Antoon De Vriend

Jan Baptist De Winne

Wilfried De Witte

Edward Geeroms

Robert Marincx

Frans Matthieu

Maria Mergan

Benedictus Oosterlinck

Charles Louis Saeys

Pelagie Sterck

Alfons Uyttersprot

CharlesVan Balen

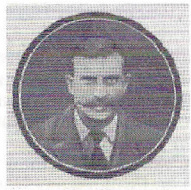
Frans Van Driessche

Foto's van de slachtoffers van de bloedige septemberdagen in Aalst. Na de oorlog stelde P. Van Nuffel het *Gedenkboek der Aalstersche burgerlijke slachtoffers in de wereldoorlog van 1914-1918* samen. Hierin zijn alle slachtoffers opgenomen. Wij hebben alleen die portretten samengebracht van de slachtoffers die in *Vooruit* vermeld zijn.

als Meulebroeck en vele andere personen, door zich plat op den grond uit te strekken. Zoo werd hij van eene zekere dood gespaard.
Nooit hebben wij kunnen veronderstellen dat "beschaafde menschen" tot zulke gruweldaden in staat waren!... Evenals Meulebroeck weet Leopold De Man niet waar zijne vrouw Celina Roelandt 45 jaar, zijne 19jarige dochter Marie en zijn 12jarige zoon Louis zich bevinden.[74]
Wie inlichtingen weet zal den ongelukkigen echtgenoot en vader een oneindig plezier verschaffen.
Jan Volmaere, 44 jaar oud, wonende te Gysegem[75]*, lag in een onrustigen en koortsigen slaap. Wij wilden den ongelukkige niet wekken en een helper-geneesheer zegde ons dat de man door een mitrailleuze zoo erg aan het rechterbeen getroffen werd, dat men tot de afzetting er van is moeten overgaan. De ongelukkige was eerst verplicht geweest de Duitschers den weg te wijzen ...*
De laatste der erg getroffenen is de genaamde Benoit Oosterlinck[76]*, 34 jaar oud, Denderstraat, die door een shrapnell zoo vreeselijk aan den linker arm werd getroffen, dat deze is moeten afgezet worden. De rampzalige werd daarbij aan den rechter kant van het hoofd gewond. De toestand van den ongelukkige is zeer erg, maar alle hoop is niet verloren.*
Naast de zaal der mannen die door de Duitsche barbaren gekwetst of verminkt werden, stegen gedurig klaagtonen op, die uit een kinderlijk keeltje opstegen. Wij traden behoedzaam binnen, In een bedje lag een klein lief kindje met blauwe oogjes en blonde lokjes. Gedurig kloeg het van pijn en sloeg treurig de oogjes omhoog. Het slachtoffertje, Suzanne De Backer, 9 jaar oud, dochtertje van Jozef[77]*, werd door een stuk shrapnell in den rug getroffen. De wonde is diep en gevaarlijk en de geneesheer heeft weinig hoop. Diep ontroerd verlieten wij het lijdensbedje van het kleine slachtoffertje.*
Vrouw Docker, geboren Cesarina Triest[78]*, werd in een been getroffen;*

74 Leopold De Man (°Aalst 1870), twijnder, was de man van Maria Celina Roelandt (°Aalst 1895) en vader Karel Lodewijk (°Aalst 1902) en van een tweeling waarvan alleen Sidonia Maria (°1895) de geboorte overleefde.
75 Jan Vollemaere (°Herdersem 1870), man van Maria Van Hover, daglonertimmerman, woonde in de Schoorstraat, Gijzegem.
76 Oosterlinck was opgenomen in het hospitaal voor een operatie. Voor zijn veiligheid werd hij tijdens de beschieting van het hospitaal overgebracht in de onmiddellijke nabijheid namelijk in de Schutterstraat 4. Hier woonde zijn schoonbroer Jozef Gillade (Aalst 1876-Aalst 1954), man van Maria Philomena Oosterlinck. Op deze woning viel een granaat. Oosterlinck verloor hierbij de linker arm. P. VAN NUFFEL, *De Duitschers [...]*, p. 61. , *Gedenkboek [...]*. B. Oosterlinck overleed begin oktober in Gent, zie verder..
77 Geen verdere gegevens bekend.
78 Maria Cesarina Triest (Aalst 1871-Aalst 1942) was de vrouw van Engelbertus Philemon D'Hoker (°Aalst 1873). Ze bleef voor de rest van haar leven mindervalide.

haar toestand is geruststellend.
Leonie Meer (sic), *16 jaar oud, werd in den voet geschoten, en Rosa Van Doosselaere, een ouderlinge van 82 jaar, werd ook door een bal getroffen.*[79] *Deze laatste verbleef ook in het hospitaal van Aalst.*
Hiermede staakten wij ons treurig bezoek, meer dan ooit den oorlog en vooral de laffe aanstokers ertoe vervloekende.

R.V.[80]

Marc Uyttersprot
Krokusstraat 1
9308 Aalst-Hofstade

79 Niet met zekerheid te achterhalen wie deze slachtoffers zijn. Het is niet uit te maken welke 16-jarige Leonie Meert het betreft. Op 6-11-1898 werd Leonie, dochter van Ludovicus geboren en bijna 3 weken later, op 26 november, werd Leonie Meert, dochter van Polydoor geboren.
80 Niet achterhaald wie achter deze initialen schuilt.

HET PROTEST TEGEN DE VERVUILING VAN DE DENDER (1945-1980) EEN MILIEUHISTORISCHE VERKENNING (Slot)

Romain John VAN DE MAELE

Terugblik [1]

De hier besproken milieuklachten en -voorstellen werden in de periode 1945-1970 vooral door politici geformuleerd. In de gedigitaliseerde kranten vindt men nauwelijks sporen van 'de (oudere) milieubeweging' of actiegroepen, met uitzondering van buurtprotesten in Aalst (1958) en een actiegroep in Ninove (ontstaan in mei 1954). De klachten en voorstellen waren vaak voorpaginanieuws. Het debat bleef niet beperkt tot het lokale niveau, het werd ook vaak in de Kamer van Volksvertegenwoordigers gevoerd, waar het protest uit de Denderstreek slechts één van de vele was in de strijd tegen de vervuiling van vrijwel alle Belgische rivieren. De toon van de berichtgeving was meestal vrij scherp en altijd strijdbaar. Tijdens de jaren '70 mengden zich ook actiegroepen in het debat. Er werd meer en meer gebruik gemaakt van informatie en suggesties die aan wetenschappelijke studies waren ontleend. Er werd, zoals Marc Hooghe stelde, gestreefd naar systeemveranderingen, en die steunden, in tegenstelling tot wat Hooghe meende vast te stellen, in de strijd om een schone Dender wel op gefundeerde milieuwetenschappelijke visies. Men besefte al vrij snel na de Tweede Wereldoorlog dat de vervuiling van rivieren een onderdeel was van de manier waarop de mens het gehele milieu belastte en vervuilde. Men zag ook in dat het niet volstond om de vervuiling ongedaan te maken, men moest de vervuiling ook proberen te voorkomen. Alvorens de standpunten van de actiegroepen kort gememoreerd en becommentarieerd worden, houd ik de inzet van enkele politici onder de loep. Hun standpunten worden vergeleken met bevindingen uit de internationale historische literatuur.

1 Deel 1 van deze reeks verschenen in dit tijdschrift jg. LXVI, 2014, p. 305-330 en Deel 2 in jg. LXVII, 2015, p. 71-92.

a. De inspanningen van politici

Volgens volksvertegenwoordiger Van den Berghe, de politicus die na de Tweede Wereldoorlog als eerste de problematiek van de Dendervallei aankaartte, hadden Nederland, Engeland en Amerika op het gebied van waterzuivering in 1948 een grote voorsprong op België. De stelling werd in de berichtgeving niet beargumenteerd, maar ze was in essentie correct. Toch moet die generaliserende benadering genuanceerd worden. In Nederland vervuilde de productie van strokarton en aardappelzetmeel het oppervlaktewater in de Veenkoloniën. Ondanks onderzoeksrapporten en experimenten werd de waterverontreiniging pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw diepgaand aangepakt. De vervuiling door de productie van strokarton hield pas op toen in 1979 de productie werd stopgezet. De aardappelzetmeelfabrieken loosden vooral albumine, een biologisch afbreekbare stof. De afbraak van (te) hoge concentraties ging gepaard met een drastische vermindering van het zuurstofgehalte in het water van de kanalen. Het rotten veranderde de kanalen in 'stinking open sewers, killing almost all fish und turning lead-based paint on window-frames black in a single night.'[2] Het vervuilingbeeld lijkt fel op een aantal verschijnselen in de Denderstreek, en aan het eind van de jaren '60 ontstonden in de Veenkoloniën actiegroepen, maar het duurde nog tot 1985 alvorens het afvalwater van de zetmeelfabrieken adequaat gezuiverd werd vóór de lozing.[3] Die positieve ontwikkeling was het resultaat van nieuwe technologieën, hoge heffingen op het lozen van vervuild water, overheidssubsidies voor de bouw van zuiveringinstallaties, het bedrijfseconomische inzicht dat 'afval' hergebruikt kon worden en nieuwe opvattingen over het milieu. In de negentiende en de vroege twintigste eeuw werden de zetmeel- en strokartonfabrieken vooral met tewerkstelling geassocieerd: 'The factories brought work and prosperity. That they also produced water pollution was a price the population was prepared to pay.'[4] Het besef dat industriële afvalproducten de omgeving en het (samen)leven belastten was het resultaat van een langdurige bewustwording.[5]

2 Oosthoek, 'The stench of prosperity', p. 182.
3 Oosthoek, 'The stench of prosperity', p. 193.
4 Oosthoek, 'The stench of prosperity', p. 182.
5 Patrick Fournier, 'De la souillure à la pollution, un essai d'interprétation des origines de l'idée de pollution', in: Bernhardt & Massard-Guilbaud, eds., *Le démon moderne*, p. 33-56; Myriam Daru, 'The dialectics of dirt', in: Idem, p. 57-74; Verena Winiwater, 'Where did all the waters go? The introduction of sewage systems in urban settlements', in: Christoph Bernhardt, ed., *Environmental problems in European cities in the 19th and 20th century / Umweltprobleme in europäischen Städten des 19. und 20. Jahrhunderts*, Münster, Waxmann, 2004, p. 105-119.

Ook de verwijzing naar de situatie in Engeland was terecht. In Engeland werd in januari 1857 een commissie opgericht 'to inquire into the best mode of distributing sewage of towns and applying it to benificient and profitable uses.' Om hygiënische redenen was men begonnen met het aanleggen van riolen, maar door het lozen van het afvalwater buiten de stad werd het afval alleen 'getransporteerd'. In een voorafgaand rapport werd de toenemende vervuiling van de rivieren Medlock, Irwell, Mersey en Tame besproken, en de vervuiling werd een 'national evil' genoemd.[6] Het weggespoelde afval veroorzaakte een hele reeks problemen: vervuiling van het water, vissterfte, vervuiling van de oevers, enz. Het afvalwater kon eventueel als meststof in de landbouw worden gebruikt en er werd geëxperimenteerd met irrigatievelden, maar dat volstond niet. Croydon, een stad die in 1851 20.000 inwoners telde, liet niet alleen vroeg riolen maar ook een drinkwaternet aanleggen en, keek al in 1853 tegen een reeks klachten aan. Een daarvan was de vissterfte als gevolg van de waterverontreiniging. Het water werd gefiltreerd, vergoten en ontgeurd, maar dat volstond niet. Het ontgeuringsproces was bovendien toxisch. Er hing de verantwoordelijken een gevangenisstraf boven het hoofd, maar het agentschap voor waterbeheer was zich bewust van zijn ruimere milieuverantwoordelijkheid, zoals blijkt uit een verslag van 1853: 'even if the Board were in law justified in polluting the river Wandle they could not be morally justified in so doing.'[7] Er moest dringend een betere waterzuiveringtechniek worden gezocht. Een deel van de oplossing was het vervuilde water door een kiezellaag te laten sijpelen, een techniek die op dat ogenblik de beste bleek te zijn. Toen in 1876 de River Pollution Act van kracht werd, hadden precedenten in de rechtspraak al duidelijk gemaakt dat lokale overheden niet het recht hadden 'to increase the pollution of streams to the injury of individual rights – to rid themselves of a nuisance by sending it to their neighbours.'[8] In Engeland hebben privaatrechtelijke overwegingen het lozen van vervuild water sterk afgeremd, en precies daardoor was men vroeg verplicht naar 'milieuvriendelijke' technieken te zoeken.

Toen in de negentiende eeuw de excrementen van de mens, in tegenstelling tot de uitwerpselen van dieren, tot afval werden gedegradeerd, werd in een aantal Engelse steden het gebruik van wc's

6 Nicholas Goddard & John Sheail, 'Victorian sanitary reform: where were the innovators?', in: Bernhardt, *Environmental problems in European cities in the 19th and 20th century*, p. 87-105, waar 87.
7 Goddard & Sheail, 'Victorian sanitary reform', p. 92.
8 Goddard & Sheail, 'Victorian sanitary reform', p. 95.

afgeraden die verbonden waren met openbare riolen. In grote huizen van de middenklasse waren die wc's nog vaak verbonden met zinkputten die op bepaalde tijdstippen geruimd werden.[9] In een stedelijke context was het vervoer van de inhoud uit zinkputten altijd onderworpen aan plaatselijke reglementen, en dat was ook in België het geval. In 1893 publiceerde het Aalsterse stadsbestuur een vrij gedetailleerde politieverordening, en in 1899 werd herinnerd aan het reglement van 13 december 1853 waarin werd bepaald dat het verboden was gemaken beerputten met de stadsriolen te verbinden.[10] Toen die aansluiting toch werd toegestaan, werd een belasting van 10 frank geheven op de aansluiting, en het stadsbestuur was in het begin van de twintigste eeuw niet bereid die af te schaffen, want de hogere overheid zou zich in het belang van de zuiverheid van het Denderwater tegen die afschaffing verzetten.[11] Het stadsbestuur vreesde duidelijk dat een toename van de geloosde hoeveelheden fecaliën de kwaliteit van het water zou aantasten, en de heffing was bedoeld om een toename af te remmen of te voorkomen. Toch mag die maatregel niet als element van de strijd tegen pollutie in de huidige betekenis worden getypeerd. In verband met het milieu vond de term pollutie – alleszins in Frankrijk – op enkele vermeldingen aan het eind van de negentiende eeuw na, slechts ingang rond het midden van de twintigste eeuw.[12] De vervuiling van stromend water werd lange tijd niet gevreesd. Vooral stilstaand, stinkend water dat de lucht verpestte verwekte onrust. In die zin waren de klachten van de oeverbewoners, vooral in warme periodes met weinig neerslag en een klein debiet, gewoon, en de 'voorzichtigheid' van het Aalsterse stadsbestuur veeleer ongewoon.

Dé vergissing van hygiënisten en riolenbouwers was de overschatting van het natuurlijk reinigingsvermogen van rivieren en kanalen en van het verdunningseffect van stromend water. De vergissing werd niet alleen in Europa, maar ook in Amerika en Canada gemaakt.[13] Dat de

9 G. Best, *Mid-Victorian Britain 1851-1975*, London, Fontana Press, 1985, p. 41; Asa Briggs, *Victorian things*, London, Penguin Books, 1990, p. 252.

10 *De Denderbode*, 03.10.1893, p. 2; 'Stadsgoten', in: *De Denderbode*, 19.02.1899, p. 3.

11 'Gemeenteraad van 24 januari 1905, in: *De Denderbode*, 02.07.1905, p. 1.

12 Fournier, 'De la souillure à la pollution, un essai d'interprétation des origines de l'idée de pollution', p. 33. Myriam Daru maakte een onderscheid tussen vuil, afval en pollutie om de ontwikkeling van het denken over vervuiling te verduidelijken. 'The use of the term pollution rather than dirt itself, implies risk and danger. Dirt has negative implicatons but does not carry an urgent meaning. Waste has again another semantic field, and is related to the (im)possibility of extracting profit from matter. Animal or human excreta put to use as manure in an agrarian setting are not considered waste, even though they can be seen as dirt.' Daru, 'The dialectics of dirt', p. 57.

13 Arn Keeling, 'Sink or swim: water pollution and environmental politics in Vancouver, 1889-1975', in: *BC Studies*, 2004, nr. 142/143, p. 69-101.

beoordelingsfout ook in België voorkwam, hoeft geen verwondering te verwekken. De problemen werden evenwel ook in België vroeg gesignaleerd en bestudeerd. Tegen die achtergrond was de trage verbetering in de jaren 1945-1980 voor de toenmalige oeverbewoners wel teleurstellend. Soms werd erger voorkomen – of alleszins getracht negatieve ontwikkelingen te voorkomen – door problemen aan te kaarten vóór men met de schadelijke effecten werd geconfronteerd. In het interbellum richtte een aantal inwoners van de Ledebaan in Aalst zich tot het gemeentebestuur en de bestendige deputatie van Oost-Vlaanderen om haar bezwaren tegen de bouw van een looierij kenbaar te maken. In de petitie, die werd overgenomen door *De Volksstem* en *Recht en Vrijheid*, werd o.a. de afvoer van het afvalwater naar de Dender als bezwaar geformuleerd. De lozing van afvalwater in een beek was niet alleen schadelijk voor de Dender, maar ook voor mensen en dieren die langs de beek woonden.[14]

In de negentiende eeuw werd rivierwater op talrijke plaatsen ondrinkbaar. De Zenne in Brussel, de Leie in Gent, de Trouille in Mons en de Vesdre in Verviers 'geleken meer op grote open riolen dan op natuurlijke waterlopen.'[15] Er waren te weinig bezinkingsbekkens in gebruik, en het tijdelijk of definitief opslaan van het slib ging gepaard met risico's zoals het indringen van schadelijke stoffen in het grondwater. Veel fabrieken loosden hun afvalwater direct in rivieren en beken, hoewel voor specifieke soorten van afvalwater zuiveringstechnieken bestonden De Belgische overheid was zich bewust van de problematiek en op vraag van de regering schreef de Conseil Supérieur d'hygiène publique in 1852 een prijsvraag uit waarin de volgende vraag moest worden beantwoord: 'Quels sont les changements à introduire dans la législation belge relative aux cours d'eau non navigables, ni flottables dans l'intérêt de l'agriculture, de l'industrie et de la salubrité publique?'[16] De grote, bevaarbare waterwegen kwamen niet direct in beeld, maar vervuild afvalwater dat in beken werd geloosd, bereikte uiteindelijk ook de rivieren.

In 1857 legde een commissie een rapport neer ter voorbereiding van een wetsontwerp, en in 1862 kreeg de Franse mijningenieur Charles de Freycinet de opdracht om de milieuverontreiniging te onderzoeken. De ingenieur schreef een zestal rapporten over Engeland, Frankrijk, België

14 *De Volksstem*, 11.03.1925, p. 3; *Recht en Vrijheid*, 15.03.1925, p. 2.
15 G. Devos, 'Milieuverontreiniging door de industrie omstreeks het midden van de 19e eeuw', in: *Bijdragen tot de geschiedenis. Liber Alumnorum Karel van Isacker*, Antwerpen, 1980, p. 347-383, waar 356.
16 Devos, 'Milieuverontreiniging', p. 360.

en Rijnland, en in het tweede, *Rapport sur l'assainissement industriel et municipal en Belgique et dans la Prusse Rhénane* (1865), had hij het o.a. over waterverontreiniging.[17] De beoogde wetgeving liet echter nog meer dan tien jaar op zich wachten. In de praktijk werd de vervuiling op een aantal plaatsen bestreden met de middelen waarover men beschikte, maar de 'sanering' van de Leie, in de negentiende eeuw dé vervuilde rivier van West- en Oost-Vlaanderen, ging gepaard met veel *ups* en *downs*.[18] De achterstand van België was, globaal bekeken, minder het gevolg van gebrekkige kennis dan van traag veranderende gewoonten en opvattingen, spanningen tussen verschillende bestuursniveaus,[19] en regionale verschillen in de kijk op milieuproblemen die echter niet aan bestuurlijke grenzen gebonden waren.[20] Met enige ironie kan achteraf worden gesteld dat de door Jan Romein geformuleerde historische 'wet van de remmende voorsprong' in België, alleszins wat de zuivering van rivieren betreft, geen kans heeft gekregen.[21]

Samenvattend mag worden gesteld dat volksvertegenwoordigers (de wetgevende macht) gedurende lange tijd de vervuiling van de Dender historisch, economisch en hygiënistisch benaderden. Ze richtten zich tot de uitvoerende macht om deze aan te sporen tot het uitvoeren van al bestaande plannen en het doen naleven van de bestaande wetgeving. In een eerste fase werd vooral de economische dimensie van de verwaarlozing benadrukt, daarna kreeg ook de vervuiling steeds meer aandacht. De actoren die het voortouw namen, behoorden tot de institutionele spelers die het midden van de arena bezetten. Door hun interpellaties in de Kamer van Volksvertegenwoordigers probeerden ze de andere centrale actoren, de uitvoerende macht en de betrokken overheidsdiensten, te mobiliseren. De antwoorden van de hiërarchisch hoogst geplaatste centrale actoren, de ministers van openbare werken en volksgezondheid, tonen aan dat de sanering van de Dender gedurende een lange tijd geen topprioriteit was. De 'strijd' van

17 DEVOS, 'Milieuverontreiniging', p. 347-348.

18 Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriele milieuhinder in het 19e-eeuwse Gent*, Gent, Academia Press, 2002.

19 Zie o.a. René DE WITTE, 'Een verhaal over waterzuivering of hoe de stad 'Land van Aalst' een hak zette', in: *De Voorpost*, 08.07.1977, p. 14; 'Praten met minister van het Vlaams Gewest Marc Galle', in: *De Voorpost*, 23.11.1979, p. 10.

20 Zie o.a. 'Minister Galle doceert! Voor gekoördineerd krachtig en Vlaams milieubeleid', in: *De Voorpost*, 28.03.1980, p. 2; 'Marc Galle dient eerste ontwerp-decreet in bij Vlaamse Raad', in: *De Voorpost*, 03.10.1980, p. 2. Door communautaire problemen waren de zuiveringsmaatschappijen voor het Schelde- en het Maasbekken, voorzien in de wet van 1971, dode letter gebleven. Door de gewestvorming werden nieuwe mogelijkheden geschapen, en Marc Galle wilde in die context een Vlaamse deeluitvoering geven aan de wet van 1971.

21 Jan Romeins wet van de remmende voorsprong werd beschreven in het essay *De dialectiek der vooruitgang*, en werd opgenomen in de bundel *Het onvoltooid verleden*, Amsterdam, A. Querido, 1937.

de volksvertegenwoordigers werd meestal uitvoerig beschreven in de lokale pers en was vaak voorpaginanieuws.

In een latere periode, aan het eind van de jaren '60, mengden zich ook lokale politici in het debat. Sommigen, zoals Marcel de Bisschop, in hun hoedanigheid van plaatselijk gezagsdrager en 'uitvoerende' macht. De Bisschop verliet regelmatig het bestuurlijk terrein en probeerde bij het zoeken naar oplossingen wetenschappelijke inzichten naar voren te brengen. Hij bevond zich in het centrum van de lokale arena en trachtte duidelijk zijn collega's te winnen voor een globale aanpak van de afvalproblematiek. Hij gaf zelf toe dat de strijd in het midden vaak niet werd begrepen.

b. Milieugroeperingen en de nieuwe aanpak van de problematiek

Nog later, aan het eind van jaren '70, toen ook al milieugroeperingen actief waren, werd de sanering van de Dender voor de uitvoerende macht wel een prioriteit. Karel Poma gaf in het begin van het decennium toe dat de vervuilingproblematiek complex was en dat geen oplossing uit de mouw kon worden getoverd. In 1971 schetste hij wel een toekomstkader en attendeerde op eventuele subsidies voor zuiveringsstations. Poma stelde een daling van de verontreiniging van het oppervlaktewater met 55 % in het vooruitzicht, een doelstelling die moest gerealiseerd worden tegen 1980. Toen Marc Galle, zelf een inwoner van Aalst, verantwoordelijk werd voor het saneringsbeleid en vanuit het centrum van de arena invloed probeerde uit te oefenen, benadrukte hij meermaals dat een schone Dender voor hem een prioriteit was. Hij trad 'stimulerend' op, maar stelde teleurgesteld vast dat de verschillende bestuursniveaus niet bepaald voorbeeldig samenwerkten.

De activiteiten in het centrum van de arena leidden slechts traag tot een saneringsreflex, die bovendien vaak beperkt bleef tot intenties. Het is tegen die achtergrond dat milieugroeperingen aandacht vroegen voor o.a. (1) de vervuilingproblematiek en (2) de eventuele oplossingen of deeloplossingen. In de strijd voor een schone Dender ontbrak, alleszins in de verslaggeving, vrijwel geheel de stem van de 'klassieke' milieubeweging, hoewel een lid van de Wielewaal er in 1972 op wees dat 'natuurbescherming zelfbescherming' was en op die manier naar een nieuw concept verwees.[22] Lokale en regionale actiegroepen ageerden vrijwel onmiddellijk vanuit een nieuw milieubesef: de vervuiling van

22 D.S., 'Natuurbescherming is zelfbescherming', in: *De Gazet van Aalst*, 19.02.1972, p. 2.

het water was slechts één van de vele symptomen van een maatschappij die de natuur volledig had proberen te koloniseren en de grenzen had bereikt (en soms overschreden) van het evenwicht tussen natuurlijke en sociale processen. Dat was niet alleen een nieuw concept, maar ook de aanzet om naar een nieuw evenwicht te zoeken. In die zin vertaalde de nieuwe milieubeweging nieuwe wetenschappelijke inzichten, waarbij het concept van evenwicht tussen natuurlijke en sociale processen even belangrijk was als de technologische vooruitgang die heeft bijgedragen aan een (gedeeltelijk) herstel van het evenwicht. In *This is biology: The science of the living world* (1997) heeft E. Mayr terecht het belang van concepten benadrukt: 'It cannot be overemphasized that changes in concepts have far more impact than new discoveries.'[23] Toen de 'nieuwe milieubeweging' vanuit de rand het centrum van het milieudebat probeerde te veroveren, deed ze dat wel degelijk op basis van een gefundeerde wetenschappelijke visie.

Een groep van actoren die mede aan de basis lag van de vervuiling, de nijverheid (industrie), probeerde zich meestal zover mogelijk van het strijdtoneel te positioneren. Ze had er weinig belang bij in de kijker te lopen. Wanneer een bedrijf zoals Unal, Amylum of – iets later – Animalia toch werd aangemaand om het volume van de lozingen te verminderen of het afvalwater – eventueel slechts gedeeltelijk – te zuiveren, werd op de mogelijke negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid gewezen,[24] een argument dat de overheid niet onverschillig liet. De werkgelegenheid was in de Denderstreek vaak ondermaats – zo telde het arrondissement Aalst in mei 1958 15.000 werklozen, of ongeveer 7,5 % van het totaal aantal werkzoekenden in België.[25] Ook in de tweede helft van de jaren '70, toen Amylum veel negatieve kritiek moest slikken voor de hinder die het bedrijf veroorzaakte,[26] legden politici en vakbonden de nadruk op economische relance en tewerkstellingsmaatregelen, want de streek rond Aalst was opnieuw zwaar getroffen. In 1977 waren veel arbeiders van Amylum en andere Aalsterse bedrijven geheel of gedeeltelijk

23 Geciteerd naar Birger Hjørlund, 'Concept theory', in: *Journal of American Society for information science and technology*, 2009, 60(8), p. 1519-1536, waar 1519.

24 Eugeen Moriau, 'Het vraagstuk van de Dender', in: *De Gazet van Aalst*, 18.11.1961, p. 1; *Vies Oilsjt*, 01.02.1978, p. 12. Zie ook René de Witte, 'Gilbert Bourlon. Met zijn schepen op de troebele ekonomische wateren', in: *De Voorpost*, 14.01.1977, p. 14-15. Animalia dreigde met een bedrijfssluiting toen de Vlaamse Waterzuiveringmaatschappij haar vroeg om de vervuiling van ongeveer 40.000 IE met 95 % te verminderen. Zie H.N.L., 'Fabeltazuur en Dendersanering. Interview met de adjunkt-direkteur van de Vlaamse Waterzuiveringsmaatschappij (V.Z.W.), de heer Van de Casteele', in: *'t Klokzjiël*, januari 1987, jrg. 8, nr. 1, p. 8-9 en 14-15.

25 *De Gazet van Aalst*, 29.05.1958, p. 1.

26 'Werkgroep Leefmilieu: komende week aandacht voor Amylum', in: *De Voorpost*, 14.01.1977, p. 1; 'Milieubescherming à la Amylum', in: *Vies Oilsjt*, 01.03.1977, p. 20; 'Kontaktvergadering Werkgroep Leefmilieu', in: *De Voorpost*, 25.03.1977, p. 14; 'Amylum (G.R.) goed voor viervoudige hinder. Werkgroep Leefmilieu klaagt onhoudbare situatie aan', in: *De Voorpost*, 08.04.1977, p. 8.

werkloos.[27] Hoewel men in Aalst steeds meer geïrriteerd begon te reageren op de meervoudige hinder die het bedrijf veroorzaakte, was het niet de watervervuiling die de aandacht opeiste. De stank van het water was minder uitgesproken en werd onderdrukt door de hinderlijke geur van Amylum. De Werkroep Leefmilieu liet de hinder niet onbesproken, en ook de vakbonden lieten van zich horen: Amylum verdiende meer steun.[28] Wellicht was de vrees voor toenemende werkloosheid de oorzaak van de afwezigheid van de vakbonden in het milieudebat. De syndicale organisaties hadden duidelijk meer aandacht voor welvaart dan voor welzijn, en dat zal werkzoekenden niet ontstemd hebben. De vakbonden schaarden zich aan de zijde van politici en bedrijfsleiders die economische groei als enige uitweg voor de werkloosheid zagen, of anders gezegd, ze ondersteunden, met of tegen hun zin, een voorbijgestreefd economisch model. Dirk van de Perre schreef in 1982 terecht dat economische groei 'niet automatisch de groei van de tewerkstelling inhoudt, iets wat in de jaren zestig nog wel het geval was.' Maar 'een terugkeer naar het tewerkstellingsmodel van de jaren zestig is onmogelijk', schreef hij. 'Waarom dan krampachtig blijven vasthouden aan denkmodellen van vroeger?'[29] Men mag niet vergeten dat de Club van Rome met *De grenzen aan de groei* al in 1972 een kritische analyse had gepubliceerd, en dat economische modellen die geen rekening houden met de ecologische realiteit op termijn de samenleving massa's geld kosten.

De milieugroeperingen lieten op verschillende manieren van zich horen. Ze konden daarbij rekenen op de belangstelling van de lokale pers. De actiegroepen vermeden te nauwe contacten met politieke partijen, zoals werd opgemerkt door Marc Hooghe. Uit het hier vertelde verhaal blijkt dat milieupolitieke thema's geleidelijk aansloegen bij alle partijen, en de aanwezigheid van Agalev heeft die interesse wellicht alleen versterkt. De invloed van onafhankelijke actiegroepen was, als ze zich op 'goed gekozen dossiers' richtten, vrij groot – dat was alleszins de ervaring van Dirk van de Perre, die van 1977 tot 1989 zeer sterk betrokken was bij milieuactiviteiten in Ninove en vaak het standpunt

27 Zie o.a. 'A.C.V. verdedigt voorrang voor ons arrondissement', in: *De Voorpost*, 07.01.1977, p. 4; 'Jef Turf in Mikisclub', in: *De Voorpost*, 14.01.1977, p. 12; A.M., 'Zijn werklozen profiteurs?', in: *De Voorpost*, 21.01.1977, p. 27; 'Vrije Tribune', in: *De Voorpost*, 11.02.1977, p. 2; 'Vrije Tribune', in: *De Voorpost*, 25.02.1977, p. 2; 'Minieme verbetering van werkloosheidscijfers nog geen zon in het water', in: *De Voorpost*, 04.03.1977, p. 1-4.

28 R.D.W., 'Vakbonden pleiten voor de 200 bedreigde werknemers in Amylum', in: *De Voorpost*, 18.03.1977, p. 1.

29 Van de Perre, 'De maatschappelijke betekenis van het ecologisch denken', niet gepagineerd.

van de Werkgroep Leefmilieu voor Groot-Ninove verwoordde.[30] Debatavonden, manifestaties, tentoonstellingen, de organisatie van een milieuweek, een vlottentocht op de Dender en zeer gedetailleerde reacties op voorstellen van lokale, provinciale en federale overheden behoorden alle tot de technieken die door de 'nieuwe milieubeweging' werden aangewend om de institutionele actoren tot een meer milieuvriendelijke houding te bewegen. Kennelijk slaagden de actiegroepen er het best in de bevolking te sensibiliseren bij stankoverlast. Aan visueel waarneembare vervuiling werd minder aandacht besteed, en de onzichtbare vervuiling werd amper besproken. Verheugend was wel dat, na de onderzochte periode, de 'klassieke' milieugroepering De Wielewaal een oproep lanceerde om tegen de vervuiling van de Dender te protesteren. In 1986 gaven in Ninove ongeveer 200 mensen gehoor aan die oproep.[31]

Afrondend kan worden gesteld dat de roep om aandacht in de Kamer van Volksvertegenwoordigers gehoor heeft gevonden. De wetgevende en de uitvoerende macht – die beide een centrale plaats in de arena bekleedden – traden in dialoog en zochten, met veel vallen en opstaan, naar oplossingen. De vele artikelen in regionale bladen, uitingen van bezorgde personen aan de rand van de arena, hadden een sensibiliserend effect op de bezorgde inwoners van de Denderstreek. Een aantal inwoners zocht samenwerkingsvormen en liet zich wetenschappelijk begeleiden door actoren die de problematiek op een 'neutrale' manier benaderden – de adviseurs stonden enigszins buiten de arena. De druk van werkgroepen en betogers die vaak het midden van de arena opeisten, heeft politici verder aangespoord en gesteund om naar oplossingen te zoeken. Een groep actoren die gewoonlijk een schakelrol vervult tussen de rand en het midden van de arena, de vakbonden, liet nauwelijks van zich horen. De kwaliteit van het Denderwater en het leven langs de oevers is fel verbeterd,[32] maar een verdere sanering en het voorkomen van nieuwe verontreiniging blijven een absolute noodzaak, en dat geldt niet alleen voor de Dender zelf, maar ook voor de beken, sloten en grachten.

Romain John van de Maele,
Duinberglaan 25, 3001 Heverlee

30 In de jaren na de hier onderzochte periode publiceerde Dirk VAN DE PERRE o.a. 'Ook voor de Dendervervuiling geldt de successlogan "Geen ommekeer"', in: *'t Klokzjiël*, november 1985, jrg. 6, nr. 10, p. 9; 'Enkele lossen vaststellingen tijdens de vakantie', in: *'t Klokzjiël*, september 1986, jrg. 7, nr. 8, p. 3; 'Schenkt Ninove weldra klaar water?', in: *'t Klokzjiël*, mei 1987, jrg. 8, nr. 5, p. 8-9.

31 'Optocht tegen Dendervervuiling', in: *'t Klokzjiël*, december 1986, jrg. 7, nr. 11, p.

32 Op 22 mei 2012 publiceerde *Het Nieuwsblad* een 'weerfoto' van Birgit Ottoy (Aalst). Het commentaar bij de foto luidde terecht: 'Wegdromen langs de Dender: een bootje in een oase van lentegroen.'

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5 • Volledige jaargang: € 18

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Horenbaultkaart (1596) van het "Land van Aalst" - kleurendruk - 1988: € 25
Sanderuskaart van het "Land van Aalst" - kleurendruk - 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

Per stuk: € 2,5
Volledige reeks in mapje: € 10

Stadsplattegronden van Aalst (1), Ninove (2) en Geraardsbergen (2) van Jacob van Deventer (1565) - kleurendruk - 2008.
Per kaartblad: € 12
Volledige reeks van 5 bladen: € 50

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer BE33 3930 3032 7646 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

De Riemaecker
PRINTING

Nukerkeplein 9 9681 Nukerke T 055 21 14 04
info@ deriemaecker.be www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

M. COCK
Sint-Bartholomeusrelieken van Lipari (Italië) tot in Geraardsbergen 93 - 132

M. UYTTERSPROT
De eerste oorlogsmaanden in Aalst volgens de verslagen van de krant *Vooruit*. Deel 2 (27 sept. - 3 okt. 1914) 133 - 166

R.J. VAN DE MAELE
Het protest tegen de vervuiling van de Dender (1945 - 1980). Slot. 167 - 176

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare